

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra bohemistiky

**Tematizace smrti ve vybraných literárních dílech autorů
2. poloviny 19. století**

Thematization of death in chosen works of czech authors in the second half
of the 19th century

Magisterská diplomová práce

Autor: Bc. Jana Hauschwitzová
Studijní obor: Česká filologie
Vedoucí práce: Mgr. Jana Vrajová, Ph.D.

Olomouc 2023

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucí práce a uvedla jsem v ní všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne

Jméno a příjmení

Ráda bych poděkovala Mgr. Janě Vrajobé, Ph.D. za vstřícný přístup, odborné vedení, cenné rady, ochotu a pomoc při hledání potřebných materiálů.

Obsah

1	Úvod	6
2	Už si pro nás jde: vhléd do vnímání smrti	8
3	Teréza Nováková jako autorka-matka	10
3.1	Vina a trest v díle Terézy Novákové	11
3.1.1	Vina a trest	12
3.1.2	Hřbitov, hroby a drobné stavby spojené se smrtí	14
3.1.3	Smrt dítěte	17
3.1.4	Kontrasty	19
3.1.5	Stáří	20
4	Josef Karel Šlejhar jako autor sklíčeného života i literatury	22
4.1	Zlý svět v díle Josefa Karla Šlejhara	23
4.1.1	Role přírody	24
4.1.2	Vězení a samota	27
4.1.3	Smrt dítěte	27
4.1.4	Prvky mystiky	28
4.1.5	Úvahy o smrti a zlu	30
5	Jiří Karásek ze Lvovic jako autor šílenství duše	32
5.1	Rozklad v díle Jiřího Karáska ze Lvovic	33
5.1.1	Postava a psychika	34
5.1.2	Mrtvý Prostor	36
5.1.3	Kletba	38
5.1.4	Stáří	38
6	Podoby smrti	40
6.1	Smrt, která znechucuje	40
6.2	Krátce na světě	42
6.3	Smrt jako přítel	46
6.4	Vyčerpaná smrt	46
6.5	Smrt jako vysvobození	47
6.6	Smrt jako pomsta (trest)	48
6.7	Hrdinská (mučednická) smrt	50
6.8	Smrt a pokrok	51

6.9	Personifikovaná smrt.....	52
6.10	Smrt a hřích (vražda).....	53
6.11	Další podoby smrti	54
6.12	Prostor smrti	58
7	Závěr.....	61
	Anotace	64
	Resumé.....	65
	Seznam literatury	66

1 Úvod

Smrt je nevyhnutelně součástí lidské existence, člověka ovlivňuje v různé míře po celý jeho život. Vzhledem k její stálé přítomnosti je bohatým zdrojem inspirace pro umělce, kteří se snaží do tématu proniknout a vyjádřit své myšlenky v díle. Konečnost našeho bytí reflektují všechny kultury v horizontu času. Výskyt motivu smrti tak pro jeho univerzálnost není ničím překvapivým, neboť umírání je pevnou složkou žití a zároveň jedním z prvních námětů, který mohli lidé ztvárňovat. Různorodost jeho zobrazování nepramení pouze z množství směrů a stylů jednotlivých období či samotných autorů, ale také ze způsobu, jakým byla smrt v průběhu věků vnímána. Každá generace se s odchodem ze světa vyrovnávala po svém. Mnohdy se jednalo o kontroverzní a tabuizovanou tematiku. Paralelně se také mohou vyskytovat rozličná pojetí.

V obecnosti lze říci, že popis závěru života přechází od období, kdy byl popírán a přehlížen, až po volné zpracování nejrůznějších typů úmrtí, včetně dříve zapovězených, jako je třeba sebevražda.

Tematika smrti je přitažlivá pro svou všeobecnost, stálost a všudypřítomnost, což může představovat snadný podnět pro umělecké zpracování. Zároveň se však vyznačuje něčím tajemným, poskytuje prostor pro přemýšlení o posmrtném životě či představách, které má umírající v posledních vteřinách skonu. Můžeme na ni nahlížet pouze z vnějšku, proto představuje příležitost pro pestrou škálu zpracování od vědeckého zkoumání až po pojetí smrti jako přechodu mezi dvěma světy, cesty k něčemu novému. K tématu se pojí také motivy s ním související, tedy stáří, nemoc, pohřeb, místo odpočinku zesnulých a následné vyrovnání se smrtí blízkého.

Ve své práci jsem sledovala, jak téma smrti zpracovali vybraní autoři z období konce 19. a počátku 20. století. Soustředila jsem se na autory, v jejichž díle má motiv smrti výrazné zastoupení: na Josefa Karla Šlejhara, Terézu Novákovou a Jiřího Karáska ze Lvovic. Zaměřila jsem se na to, jak se zmínění autoři s tématem smrti vyrovnávají, jakým způsobem ho ztvárňují ve svém prozaickém díle a jaké podoby smrti volí.

První část je věnovaná jednotlivým autorům, zejména momentům jejich života, jež mohly mít na díla a vyrovnání se s tematikou smrti vliv. Pokusila jsem se zobecnit jejich přístup k motivu smrti a postihnout rozdíly mezi zmíněnými autory.

Druhá část je zacílená na obecnější klasifikaci typů úmrtí s ohledem na předchozí výzkum. Navrhla jsem kategorie smrti, které se ve vybraných prozaických dílech vyskytovaly nejvýrazněji, a těm věnuji větší pozornost. Kritériem pro volbu primární literatury bylo zejména období, ve kterém byla díla vydána, zaměřila jsem se na přelom století (1889–1910).¹ Další podmínkou byla bohatost a různorodost zkoumaného motivu. U všech autorů jsem se také pokusila o zachycení jejich rozptylu a výrazných změn v poetice.² Vzhledem k šíři dané tematiky nebyl mým cílem kvantitativní výzkum, ale spíše vhléd do rozmanitosti pojetí daného motivu jednotlivými autory a nastínění práce s fenoménem smrti v období *fin de siècle*.

Teoretickým podkladem pro psaní práce mi byla kniha *Narození a smrt v české lidové kultuře*,³ ve které autorka přehledně zpracovala zvyky spojené s koncem života, představila kulturu umírání a pohřbívání. Vnímání smrti z historického hlediska představují *Stručné dějiny smrti*,⁴ rozsáhleji se danou problematikou zabýval Philippe Ariès ve své knize *Dějiny smrti*.⁵

¹ S výjimkou Jiřího Karáska ze Lvovic, u kterého jsme zahrnula také několik legend pro jejich specifičnost (úmrtí spojené se zázraky) a román *Ztracený ráj* s jeho sociálním zaměřením a personifikovanou podobou smrti.

² U Terézy Novákové byla její raná tvorba ovlivněná tíhnutím k idyličnosti (*V Zákoutí*, 1883), přes realismus a naturalismus se dopracovala až k symbolismu (*Viz kapitola *Vina a trest v díle Terézy Novákové**). Pro Šlejhara byla určující jeho prvotina *Kuře melancholik*, která udala směr dalších autorových próz. Zvolila jsem tedy díla vyčnívajcí svým zaměřením (např. výrazný vliv přírody v románu *Lípa*, v povídkovém souboru *Dojmy z přírody*, nebo naopak důraz na kritiku pokroku, techniky a ztráty lidskosti ztvárněnou v románu *Peklo*). U Jiřího Karáska jsem vybrala tři krátké povídky z jeho prvotních literárních pokusů, abych mohla poukázat k jeho práci s motivem rodičovství a smrti dítěte. Nejvíce jsem pracovala s románem *Gotická duše*, který se stal téměř synonymem dekadence, dále jsem zvolila *Román Manfreda Macmillena* kvůli výrazným prvkům magie a okultismu.

³ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004.

⁴ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Diagramma. Praha: Volvox Globator, 2007.

⁵ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Každodenní život. Praha: Argo, 2020.

2 Už si pro nás jde: vhléd do vnímání smrti

Přemýšlení o smrti zahrnuje více témat než pouhý konec života. Dotýká se celého bytí člověka, může zahrnovat každodenní činnosti, které mohou mít vliv na konečnou sebereflexi žití. Patří sem také otázky týkající se smyslu existence a uvažování o vlastní konečnosti. Bytí a smrt se spojují také v oblasti filozofie, kde se společně stávají problémem smyslu naší existence.⁶ Takové rozvahy se mnohdy promítají do umění.⁷

Umíráme tak, jak žijeme, různorodost smrti přináší jednotlivé kultury a doby. V mnoha ohledech má náš pozemský život vliv na způsob odchodu z něj. Chudině, bezejmenným lidem, nepokřtěným dětem, tulákům apod. se při pohřbívání nevěnovala větší pozornost, bývali ukládáni do neoznačených hrobů nebo mimo hřbitov. Od třicátých let 19. století se taková těla mohla studijně pitvat.⁸ To, jak se zemřelým nakládáme, je odrazem hodnot, které přikládáme člověku a jeho životu.⁹ Znalost velké části historie a civilizací vychází právě z vědomostí získaných objevováním pohřebních míst. Pohřeb je vnímán jako přechodový rituál, který pozůstalým pomáhá rozloučit se se zesnulým a ukončit kapitolu jeho života. Uzavřením se zároveň předejde tomu, aby jeho duše bloudila na pomezí světa živých a mrtvých. Myšlenka posmrtné existence byla propracovaná zejména v období starověku. Starověké civilizace připravovaly zemřelému vybavení, které by mohl potřebovat v posmrtném životě, který byl chápán jako téměř identický s pozemským.¹⁰

Na pojetí smrti má vliv také náboženství. Křesťané vnímají odchod ze světa jako proces a doufají, že se setkají s Bohem a stráví s ním posmrtný život. Naopak učení buddhismu a hinduismu věří v opakovaný návrat jejich duše – v reinkarnaci. Ta se řídí principem karmy, která určuje budoucí umístění duší podle předchozího způsobu života člověka.¹¹

Změny přicházejí také s velkými událostmi a pokrokem. Středověké pohromy (hladomor, černá smrt), tradičně pokládány jako kolektivní trest za hřích, proměnily,

⁶ HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Rub života – líc smrti*. Praha: Orbis, 1975, s. 18.

⁷ Oblíbená je například tematika pekla, která otevírá nekonečné možnosti využití fantazie umělců. Ti mají volný prostor při tvorbě a mohou se předhánět ve vymýšlení děsivých příšer, krutých výjevů a zrůd zasazených do ohnivých obrazů. Viz KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: Deus, 2008, s. 79.

⁸ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Diagramma. Praha: Volvox Globator, 2007, s. 75.

⁹ Tamtéž, s. 74.

¹⁰ KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: vydal D-Consult v nakladatelství Deus, 2008, s. 24.

¹¹ Tamtéž, s. 12.

alespoň na nějaký čas, přístup k umírání.¹² Smrt se stala všedností, nebyl prostor pro truchlení nad ztrátou jednotlivců. Mrtví se ukládali do hromadných hrobů a ztrácel se tak respekt k tělům. S průmyslovou revolucí a zlepšením lékařské péče se mění celkový postoj ke smrti. Ta se najednou stává kontrolovanější záležitostí. Staří lidé už neumírají doma, jak tomu bylo do zhruba poloviny 20. století, kdy bylo umírání v domácím prostředí bráno jako ideální odchod.¹³ Vysoký věk není vzácností, ale spíše překážkou pro další generaci. V 19. století nastává odklon od „krásného stáří“.¹⁴ Skon se stává „špinavou“ záležitostí, neúprosně oddělenou od světa zdravých a živých. Veřejný rituál, v jehož rámci se celá komunita může rozloučit se zesnulým a společně se podílet na přípravě pohřbu, přechází v událost schovanou za zdmi nemocnice či jiné instituce starající se o nemocné a staré osoby.

Také hřbitovy, stejně jako smrt, proměňovaly svoji tvářnost v průběhu času. Mohly být místem oslav, trhů, společenského setkávání. Teprve s příchodem 19. století se staly uzavřeným prostorem pro vzpomínání, klidnou návštěvu zesnulých a rozjímání.¹⁵ Vzhled a umístění hrobů se řídily společenským postavením, „metropole se odrážela v nekropoli“¹⁶ i samotný pohřeb zrcadlil život a status zemřelého. Zámožní lidé si pořizovali honosnější rakve, oblečení, mohla jim být sloužena delší mše.

Ve své práci jsem se věnovala tématu smrti zpracovanému v literatuře z období přelomu 19. a 20. století. Každý ze zvolených autorů se při práci s tímto tématem řídí svými specifiky. Teréza Nováková nahlíží na smrt z hlediska historiografie, věnuje se celkovému pojetí konce života včetně obyčejů spojených s rozloučením a pohřbíváním. Josef Karel Šlejhar se ve většině svých děl zabývá momentem smrti, málokdy můžeme sledovat, jak je s mrtvým následně zacházeno. Posledním zkoumaným autorem je Jiří Karásek ze Lvovic, vnímající smrt jako sílu postihující vše. Nezasahuje jen člověka, ale také věci, národy, prostor. V následujících kapitolách věnovaných životům zmíněných autorů se budu také více zabývat tím, jak se s tématem vyrovnávají ve svých dílech.

¹² NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 169.

¹³ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Diagramma. Praha: Volvox Globator, 2007, s. 75.

¹⁴ HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Fenomén stáří*. Vyd. 2., Praha: Havlíček Brain Team, 2010, s. 33.

¹⁵ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Každodenní život. Praha: Argo, 2020, s. 87.

¹⁶ DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Diagramma. Praha: Volvox Globator, 2007, s. 122

3 Teréza Nováková jako autorka-matka

„Spisovatelka, která si v největším počtu svých románů a kronik se zdarem obrala za úkol, prozkoumati snahu jednotlivcovu po nehmotném ideálu, pravdě, náboženství nebo kráse, která s nevšední schopností zabírá v individuální sklony snahu a život celých vsí, rodů a generací, srostla s osobami jí milými a přizpůsobila se jejich čistému horování tak, že jako oni v nové knize svých vlastních výkřiků a vzdechů přehlédla jasným, nevratkým pohledem klikaté dráhy citově neklidné duše lidské.“¹⁷

Teréza Nováková se narodila v červenci roku 1853 do pražské česko-německé rodiny, která ji od útlého dětství poskytovala kulturní zázemí a možnost rozvinout její literární a citlivý pozorovací talent. Zájem o vzdělávání, poznávání osobností kulturního prostředí a umělecké aktivity mohla dále uplatňovat v Klubu amerických dam, do kterého vstoupila díky Sofii Podlipské. Spolek cílil především na ženy, jež nechtěly být pouze hospodyněmi, ale i budovatelkami národa a kulturně činnými osobnostmi.¹⁸

S manželem Josefem se po svatbě v roce 1876 přestěhovala do Litomyšle. Z počátku nebylo malé město pro Terézu příliš lákavým a podnětným místem, avšak později se stalo tím, co inspirovalo její tvorbu. Teréza sledovala nejen okolí, ale také vzhled, řeč a chování místních, poslouchala příběhy a pronikla do celkového rázu kraje. Postupná změna vztahu k prostředí bydliště jí pomohla v literárním růstu. Zprvu jím opovrhovala, nemohla si představit, že by se na venkově mohla setkat s podobně smýšlejícími lidmi, které poznávala v Praze.¹⁹ „(...) vše bylo tak cizí, nepřátelské, bezbarvé, jak se mi zdálo, a nezajímavé.“²⁰ Jakmile se od své nechuti odpoutala a začala se seznamovat s místními příběhy, byla schopná své nové dojmy přenést do díla. To se díky jejím zkušenostem a podmanivé náladě stalo osobitějším. Mimo literaturu se věnovala sbírání lidových předmětů. Etnografie ji uchvátila, psala národopisné články a zúčastňovala se výstav zaměřených na lidový materiál.²¹ Jejími prvními literárními pokusy byly krátké prózy a přednášky zveřejňované v *Jitřence*.²² V letech 1886–1893 spolupracovala s Miloslavou Procházkovou v olomouckém časopise *Domáci*

¹⁷ HIKL, Karel. Z novější beletrie. *Přehled*, roč. 10 (1912), č. 22, s. 385.

¹⁸ ŠTĚPÁNOVÁ, Irena. *Teréza Nováková*. Praha: Mladá fronta, 2008, s. 19.

¹⁹ FORST, Vladimír. Jedna pozapomenutá práce Terézy Novákové. *Česká literatura*, roč. 13 (1965), č. 1, s. 149.

²⁰ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 8.

²¹ FORST, Vladimír. Teréza Nováková. In: OPELÍK, Jiří. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 3 M – Ř. Praha: Academia, 2000, s. 586.

²² NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 366.

hospodyně. Nadále byla přispěvatelkou také do jiných periodik (např. *Květy*, *Literární listy*, *Vesna*, *Ženské listy*, *Zlatá Praha* či *Lumír*). V roce 1897 založila vlastní časopis *Ženský svět*.²³

V literární činnosti pro ni bylo inspirací především venkovské prostředí v okolí Litomyšle. To poznávala během četných výprav a pochůzek s cílem sbírat lidové předměty. Vracela se sem také po návratu do Prahy a trávila zde poslední roky svého života.²⁴ Zdrojem podnětů pro ni byly i vlastní životní osudy. Ztráta dětí, zejména nejstaršího Theodora, v němž spatřovala největší potenciál, byla bolestnou zkušeností, kterou mohla uplatnit při popisu postav ve vlastní tvorbě. Ty si mnohdy procházely podobnými strastmi a jejich trápení umocňovala atmosféra přísného venkovského ovzduší.

Neposledním pramenem inspirace se staly její emancipační snahy. Byla členkou několika ženských spolků, které se tématem zabývaly. Po návratu do Prahy stála při zakládání Ústředního spolku žen českých.²⁵ Ve svých člancích se věnovala rovnoprávnosti žen, volebnímu právu, vzdělání i otázce mateřství. Pro kratší prózy volila do ústředních pozic ženy či dívky, jinak tomu bylo u rozsáhlých románů, které byly věnovány spíše mužským portrétům, a ženy se ocitly v pozadí. „Vedle hloubavých a intelektuálně iniciativních mužů jsou ženy ve východočeských románech přízemní, lpením na potřebách dne a rodiny jako by mužům překážely.“²⁶

Teréza Nováková zemřela na podzim roku 1912 po boku syna Arna Nováka.

3.1 Vina a trest v díle Terézy Novákové

Tematika smrti je v díle Novákové bohatě dokumentaristicky i umělecky zpracovaná. Pisatelka tvořila se zřetelem k faktům zjištěným toulkami po Východočeském kraji, naslouchala místním pamětníkům a pozorovala ráznost okolí. Příběhy jejích próz mnohdy směřují k momentu smrti nebo jsou s ním spjaty.²⁷

²³ HECZKOVÁ, Libuše. *Příšící Minervy: Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2009, s. 74.

²⁴ FORST, Vladimír. Teréza Nováková. In: OPELÍK, Jiří. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 3 M – Ř. Praha: Academia, 2000, s. 586.

²⁵ Tamtéž, s. 586.

²⁶ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Komentář. In: NOVÁKOVÁ, Teréza, MENCLOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, s. 269.

²⁷ Vzpomínání na předky, materiální přípravy na vlastní pohřeb, chystání zesnulého či popis tíživého stáří.

V románu *Děti čistého živého* se dějem posunujeme skrze úmrtí jednotlivých postav, sledujeme, jak tyto skutečnosti ovlivňují jejich příbuzné.²⁸ Částečné dokumentární pojetí nám umožňuje vhled do lidové kultury spojené s umíráním zahrnující péči o zesnulého, seznámení s podobou pohřebního průvodu a následného truchlení.

Dílo Novákové se vyznačuje kaleidoskopickým přístupem k textům, širokou škálou tendencí a směrů. V krátkosti tuto různorodost nastíním, protože zrcadlí autorčino nesourodé pojetí motivu smrti. Prvotní práce s náměty venkova se dotýkají ideálního realismu (například povídka *V zákoutí*, o které se zmíním níže, či ideálně pojatá postava Kvapila z románu *Děti čistého živého*²⁹), v pozdější tvorbě se prolíná realismus s dokumentaristikou.³⁰ V některých částech svého díla (smrt Faimona a Růženky v *Dětech čistého živého*) vychází z naturalismu, ale svým osobním pojetím ho překračuje. Marcin Filipowicz se ve své studii zabývá povídkami Novákové ve spojení se symbolismem.³¹ Sbírkou *Výkřiky a vzdechy* zahrnuje prózy sledující postavy, které se snaží nalézt něco neurčitého, autorka se zabývá stavem jejich duše, oživuje přírodu a inspiruje se hudbou. Ta určuje tempo některých povídek. Postavou je většinou poutník s pochybnostmi o životě usilující o nalezení jeho Podstaty.³² Tereza Riedlbauchová poukazuje na vliv novoromantismu, Nováková nechává své hrdiny toužící po dosažení svých cílů, aby ztroskotali.³³

3.1.1 Vina a trest

Jedním z principů, kterými se řídí tematizace smrti v díle Terézy Novákové, je vina a trest. V románu *Děti čistého živého* se postavy zamýšlejí nad svým údělem, těžkostmi a zkouškami, jež jim nakládá život nejspíše jako trest za bludařství. „Vzpomínkami na minulost bratří a sester mimoděk byl přiveden k vědomí, že žádný

²⁸ Na rozdíl od Šlejhara, pro kterého byla smrt většinou vyvrcholením díla a pouze v několika povídkách, jsme mohli sledovat vyrovnání se s odchodem blízkého, jeho pohřeb a následné návštěvy hřbitova.

²⁹ KLEINSCHNITZOVÁ, Flora. „Děti čistého živého.“ Příspěvek k uměleckému tvoření T. Novákové. *Topičův sborník literární a umělecký*, roč. 8 (1920/1921), č. 12, s. 547.

³⁰ VRAJOVÁ, Jana. Ideál v hávu dokumentarity. *Česká literatura*, roč. 70 (2022), č. 4, s. 430.

³¹ FILIPOWICZ, Marcin. Teréza Nováková a symbolismus. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 81–83.

³² Povídka *Sen večera* odráží životní cestu protagonisty. Ten netuší, jak dlouhá cesta ještě bude, ani jak namáhavá. Avšak i přes pochybnosti a těžkosti se vydává dál. Viz NOVÁKOVÁ, Teréza. *Výkřiky a vzdechy*. 3. vyd. V Praze: Jos. R. Vilímek, 1935, s. 123.

³³ RIEDLBAUCHOVÁ, Tereza. Povídkové dílo Terézy Novákové. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 89.

z nich, právě jako on, nedošel spokojenosti a štěstí. (...) všichni snažili se žít v živém pokoji, ale svět je trestal a trestá napořád.³⁴ Kromě původu nesnází v něčem vyšším hledají lidé příčiny v druhých. Mlynářka je přesvědčená, že Faimonka svým chováním a pomluvami způsobila smrt Růženky. „Nebejt í a její zlořečený huby, měli bychme Růženku a nebyli bychme nadosmrti nešťastný. Chtěla se pomstít adamitům za Františka a utratila nevidnej život!“³⁵ Smrt může přijít také jako potrestání za nevhodný způsob života a nevděčné chování. Bohumil onemocněl kvůli své životosprávě a nedodržováním pravidel léčby zapříčinil svou smrt. „(...) uhnal si někde souchotiny a svým nepořádným životem jim připravil půdu.“³⁶ Ta byla trestem nejen pro něj, ale také pro prarodiče, kteří ho vychovávali moc mírně, bez řádu a pravidel. Podobný osud, nejspíše, zastihl i Toníka toužícího po ženě v cizí zemi a její lásce. Zahraničí představuje nebezpečí, záhadnost pro obyvatele vesnic a dálku. Toník se z Hamburku nikdy nevrátil a jeho zmizení nebylo vysvětleno, ale podle mínění zcestovalejších postav se stal obětí zločinu,³⁷ ten by tak byl trestem za jeho pošetilost a neuposlechnutí přání rodičů.

Pocit viny a strach z následků za prohřešek se projevuje také v některých povídkách. Sádecký (*Na saních*) nelituje prince Oskara, jenž si svým chováním přivolal smrt, je rád, že ho dostihla spravedlnost, ale časem začnou muže pronásledovat noční můry a vidiny, protože svojí zlou myšlenkou na pomstu sám zhřešil.³⁸ Aby odčinil vinu, pořídí obrázek Krista na památku zesnulým a odstěhuje se z místa, které měl rád. Odchod od blízkých a z milovaného domku je mu trestem. Železný kříž ve stejnojmenné próze se stane prostředkem vykoupení sedláku Vojtěchovi, jehož dcera se utopila a on vnímá její smrt jako svoji vinu. Provinění odčiní donesením těžkého, železného kříže,³⁹ který se stane památkou na malou Rozárku.⁴⁰ Povídka *Dorotka* nám představuje slepou dívku chodící se pravidelně modlit do kapličky po křížové cestě. Místo se ocitne v ohrožení, když chce bohatý obchodník vykácet stromořadí lemující čtrnáct zastavení. Jakmile je podetnut první strom, muž onemocní a zanedlouho umírá.

³⁴ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 369.

³⁵ Tamtéž, s. 298.

³⁶ Tamtéž, s. 385.

³⁷ Tamtéž, s. 332.

³⁸ NOVÁKOVÁ, Teréza, VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 87.

³⁹ Tento čin lze vnímat také jako paralelu k Ježíšovu nesené kříže před popravou. Kříž se zde stává symbolem samotného života osobnosti včetně všech bolestí, chyb a ran, které si sebou nese.

⁴⁰ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 113.

Zbožná Dorotka chápe jeho smrt jako boží trest. Jako poslední příklad uvedu odplatu v podobě nepřízně a nemilosti, která postihne obyvatele snažící se podmanit si nový horský kraj (vykáceli les, upravili koryto divoké řeky, narušili řád přírody) v *Povídce o vichrech*. Mstitelem se zde stává sama příroda. „Ale kraj nebyl spokojen svojí změnou, (...)“⁴¹ Uvrhla na lidi neúrodu, špatné počasí a celý kraj proměnila v tvrdou zemi, kde mohou žít jen ti nejvíce houževnatí.

3.1.2 Hřbitov, hroby a drobné stavby spojené se smrtí

Prostor hřbitova je samostatným mikrosvětlem ve světě. Představuje místo rozjímání, vzpomínek, truchlení, setkání a paměti. Lidé jsou k němu poutáni skrze hroby svých blízkých. Starost o ně jim přináší útěchu, v některých případech se péče o tuto část prostředí může stát důležitější než život mimo zdi hřbitova. Mlynářka (*Děti čistého živého*) věnuje hrobu Růženky téměř veškerý svůj čas. „Chodila tam nyní velmi často, nejen v neděli a ve svátek, i všedního dne; nedbala již o zdar usedlosti, pracovala jen, co největší nutnost kázala, (...)“⁴² Její dítě zemřelo a s ním i budoucnost, život mlynářky Lexové se tak přesunul do prostoru, který je vyčleněn mrtvým. Zatímco dům pustne, hrob je vždy upravený a ozdobený nejkrásnějším kvítím.⁴³ Květiny mohou představovat prchavost lidského života, ale také naději, lásku a duši. Skrze ně tak mohl být pozůstalý v jakémsi stálém duchovním spojení se zesnulým.

Čas strávený zde je pro návštěvníky chvílí určenou ke vzpomínání či rozmlouvání se zesnulými. V povídce *S nůši* přichází Loučková k místu, kde pohřbili její vnučku, aby ji ujistila, že se brzy shledají. „Hlavičko zlatá, už se nám Pán Bůh dá snad brzo shledat, už k tobě přijde bajčka, můj andělíčku!“⁴⁴ Postavy zde také přemýšlejí o víře, duchovní konflikt prožívá například výše zmíněná mlynářka Lexová po ztrátě Růženky. Nejvíce na ni emoce a pochybnosti o Bohu dopadají právě v prostředí, kde je nejbliže své dceři.⁴⁵

Na pohřbech se prostor hřbitova stává i místem setkávání, sblížení a projevu vzájemnosti. Takové spojení můžeme pociťovat při posledním loučení s Kvapilem (*Děti*

⁴¹ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 44.

⁴² NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 293.

⁴³ Tamtéž, s. 311.

⁴⁴ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výběr*. Praha: Odeon, 1974, s. 112.

⁴⁵ Silné emoce na ni působí také v místě, kde našli Růženku mrtvou a kam jí na památku nosí věneček z kytěk.

čistého živého), které je doprovázeno zpěvem jeho oblíbeného žalmu 84. Společný zpěv se zde stává projevem jednoty a upomínky na minulost.⁴⁶ „Jiří stiskl Mlejnkovi loket a pobídl jej, by začali zpívat; sám první měkkým, lahodným hlasem intonoval nejmilejší žalm strýcův a všichni muži, po chvílce i ženy nesmělými hlasy svými, zpívali jednotlivé sloky.“⁴⁷

Hřbitov ohraničuje děj románu *Děti čistého živého*. Hned v úvodu se čtenář setká s postavou hrobníka připravujícího místo pro uložení zesnulého Koutného. Autorka se do tohoto prostoru v průběhu děje opakovaně vrací. Ocitáme se zde také v závěru díla při pohřbu Kubíka. Skrze návštěvy hrobů můžeme sledovat plynutí času. Hned v úvodu je jeden z nebožtíků vykopán, aby bylo jeho místo předáno dalšímu. „Nic víc nežlivá šest roků tam neleží a taková nijaká hromádka kostí z něj zbyla, jako by tam třicet byl!“⁴⁸ Zde také cítíme jistou pomíjivost života a jeho rychlý koloběh. „Zašel na hřbitovy, postál u hrobů skorem již s půdou splynulých, (...)“⁴⁹ Hroby postupně zanikají, protože není příbuzných, kteří by se o ně starali, důvodem je generační proměna, odstěhování pozůstalých nebo jejich vlastní úmrtí.

Vzhled hrobů odráží vztah příbuzných k zemřelému. Cilka (*Na saních*) zdobí pomněnkovými věnečky hrob své matce i milému Toníčkoví. Symbol věnce vyjadřuje nejen upomínku na zemřelé, ale, dle tradice, je také spojením tohoto a onoho světa, tvar kruhu znamená věčnost.⁵⁰ Lojzičce (*Lojzička Hendrychová, dívka z lidu*) rostou na hrobu růže, které sama pěstovala, stejně jako Růžence (*Děti čistého živého*). Růženčiny květiny se staly také součástí pohřbu, mlynářka z nich uvila věnce pro mládence a družičky.⁵¹ „(...) otrhala všecka kvítka v zahrádce, jež Růženka vypěstovala, (...)“⁵² O zahradu už se více mlynářka nezajímala, jako by místo zahynulo společně s Růženkou. Honosný pohřeb byl jen marnou snahou vynahradit dceři to, co ji teprve čekalo.

⁴⁶ S textem žalmu nás autorka seznámila již v úvodu románu při jednom ze setkání tzv. blouznivců, píseň se příběhem dále prolínala díky postavě Helenky, která si žalm nechávala hrát od svého syna.

⁴⁷ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 362.

⁴⁸ Tamtéž, s. 11.

⁴⁹ Tamtéž, s. 379.

⁵⁰ FONTANA, David. *Tajemný jazyk symbolů: názorný klíč k symbolům a jejich významům*. Praha: Paseka, 1994, s. 104.

⁵¹ Při popisu pohřbu Růženky Nováková využila své znalosti národopisu. Rozloučení s mladým člověkem se podobá svatbě, která znázorňuje jeho nenaplněný osud. Viz NOVÁKOVÁ, Teréza, VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 271.

⁵² NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 289.

Prostor hřbitova je místem samo pro sebe, není zatížen chmurnými pocity, které tam přinášejí jeho návštěvníci. Je zcela nezávislý na duševním rozpoložení postav. Rozdílný přístup můžeme vnímat u Šlejhara – ten propojuje postavy s jejich okolím, obě sféry na sebe navzájem působí a vytvářejí celkový, většinou chmurný, dojem.⁵³

Hřbitov Terézy Novákové je popsán jako místo klidu a míru, místo zcela oddělené od událostí za jeho zdmi, poskytuje prostor pro život přírody zcela nezávislé na osudech člověka. Krajina však zároveň není zcela odtržená od subjektivních dojmů. Autorčiny popisy okolí nejsou výlučně věcné.⁵⁴ Objektivní charakteristiku např. krojů nebo vzhledu příbytků střídá s pozorováním, které vnímáme skrze smysly a prožívání některé z postav.⁵⁵

V neposlední řadě je také paměť. Náhrobky zachycují kroniku okolních obcí. Na hřbitovech jsou uloženy celé generace a nápisy na pomníčcích nám kromě jména mohou předat také informace o úmrtí, rodinně, víře či zaměstnání. Samotný vzhled hrobu, jeho honosnost, umístění a zachovalost odráží postavení zesnulého za života. Vzpomínku nesou i další stavby spojené se smrtí, nemocí nebo jinou tragickou událostí.⁵⁶ Sádecký (*Na saních*) dal obraz Krista na místo, kde došlo k nehodě a v nepřímém důsledku toho ke smrti mladého Toníka. Zároveň má svatý obrázek zachránit jeho život, protože hřešil (přál si trest pro druhého člověka) a dar je snahou

⁵³ Pohřeb dítěte v povídce *Ptáče* se jeví ponuře, protože neposkytuje matce dostatečně důstojné rozloučení s dítětem. Hrobník je netrpělivý, nesdílí zármutek a truchlivou náladu dokresluje nepříznivé počasí. Také vzhled hřbitova odráží aktuální neveselou zimní atmosféru a svůj účel jako by se do vnější podoby odráželi příběhy lidí. „Zasněžené kříže smutně trčí nad zazděnou obrubu a ve vánici zdají se pokyvovati svými rameny. (...) Vévodí hřbitovu a patří všem, hlásaje tajemnou marnost života všech zde a všech ve městě.“ Viz ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 62.

⁵⁴ Při líčení okolí přechází Nováková z celku na přiblížení jednotlivých detailů, které nám podmanivých způsobem nastiňují aktuální atmosféru. Svým jemným citěním vyhledává světlo, které jí pomáhá dokreslit náladu okamžiku, pomocí něho ukazuje čtenáři drobnosti, které ho upoutají a téměř přenesou na místo děje. Pohřeb Kvapila (*Děti čistého živého*) se odehrává za tmy a svit pochodní je tím jediným, co může vylíčit vzhled prostoru. „(...) někdy zasvítla blízká pochodně i do tmavé jámy a světlo její odrazilo se od hlatě žulové skály, jež drala se na povrch sypkou hlinou, aneb zasáhlo bílý uzlíček s kostmi dědovými, jež hrobník již uložil do jednoho rohu.“ Viz NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 362.

⁵⁵ JEDLIČKOVÁ, Alice. Povídky z hor. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 37–43.

⁵⁶ Teréza Nováková zde vychází ze svých pozorování, zjištěných poznatků a příběhů, které při cestách po kraji vyslechla. Morové sloupy, boží muka, kapličky, rozličné pamětní křížky, obrázky, smírčí kříže apod. dokreslují vzhled krajiny a slouží nejen jako upomínky tragických událostí, ale také odráží myšlení našich předků, jejich víru. Kapličky se často stavěly jako projev náklonnosti danému světcí, morové sloupy představují ochranu před morovou epidemií a boží muka mohla vyjadřovat vděčnost za odvrácení pohromy atd. Viz. MOTLOVÁ, Milada. *Průvodce lidovou kulturou*. Universum. Praha: Knižní klub, 2016. s. 167.

o vykoupení. Památku nese také železný kříž ze stejnojmenné prózy. Ten postaví otec utopené dívky jako pokání za svou nedbalost a věčnou připomínku jejího života.

Jak jsem zmínila výše, Nováková se soustředila také na vykreslení chování pozůstalých, jejich vyrovnání se ztrátou a ovlivnění dalšího života. V prostředí vesnice může smrt jednoho člověka (zejména muže) zasáhnout budoucnost celé rodiny. Helenka (*Děti čistého živého*) zůstane sama na vedení hospodářství, výchovu a zabezpečení dětí. Po pohřbu manžela upadne do ještě většího smutku. „Nikdy neplynul jí čas tak zdlouhavě jako letošní zimy. Smrt mužova udála se právě v době největší práce venkovní, (...).“⁵⁷ V těžkostech jí nepomáhá ani víra, přemýšlí, proč na ni Nejvyšší nakládá takové nesnáze.⁵⁸ Povídka *V zákoutí* nám přibližuje přípravy na pohřeb mladého muže: matka chystá hostinu, aby uctila účastníky posledního rozloučení, a její muž odchází na louku, aby se mohl o samotě vyplakat. Povídka *Před pohřbem* je obrazem poslední noci, kterou matka tráví v blízkosti své mrtvé dcery, a zároveň líčí uložení těla a obyčejně spojené s odchodem. I v této próze jsou rodiče vykresleni jako milující.

3.1.3 Smrt dítěte

V postavách dětí je soustředěna budoucnost, mají být pokračovateli rodu a přivést další život do rázovitého kraje. Jejich smrtí tak nekončí pouze život jednoho člověka, ale mnohdy zaniká celá rodová linie. Taková ztráta pro pozůstalé znamená, že nemají komu předat svůj majetek a zkušenosti, celoživotní práce se bez dědice stává marnou, proto se upnou pouze k chystání vlastního konce.⁵⁹ Ačkoli je takové chystání zcela přirozené, protože lidé zpravidla chtějí být před smrtí vyrovnání, usmíření a nechtějí zanechat nedořešené záležitosti či dluhy, v případě některých postav v prózách Novákové je uvedené jednání spíše projevem zoufalství. Loučková (*S nůši*) se po smrti vnučky Mílinky nemůže soustředit, nic jí nedělá radost, stále vzpomíná na svou svěřenkyni, východiskem ze zármutku se jí stává myšlenka na vlastní pohřeb, přemítá o jeho průběhu, muzikantech, vzhledu truhly apod. Konec Loučkové však působí téměř jako výsměch jejím snahám. Pomocníci z nemocnice, kde zemřela, ji zakopali v prosté

⁵⁷ Tamtéž, s. 90.

⁵⁸ Tamtéž, s. 102.

⁵⁹ Příprava na pohřeb nebyla v minulosti ničím výjimečným. Lidé chtěli mít vše uchystáno, našetřený patřičný obnos, aby nebyli přítěží pro potomstvo. Obvykle se před smrtí snažili usmířit s případnými nepřáteli, dát poslední rady dětem a v neposlední řadě pozvali kněze za účelem zpovědi.

rakvi na neoznačené místo.⁶⁰ Strádání peněz bylo pouze další zbytečnou snahou, stejně jako když šetřila pro vnučku.⁶¹ Podobné pocity marnosti zakouší také mlynářka Lexová (*Děti čistého živého*). „(...) teprve po pohřbu, když již nebylo co Růžence chystati, o její oslavení se starati, pocítila matka, jak je marno vše, jak bylo marno vše, počala přemýšlet o dceřině a svém osudu.“⁶²

Smrt Růženky je jednou z nejemotivnějších událostí v prózách Novákové. Do dané kapitoly soustředila autorka své vlastní pocity zkoušené matky⁶³ a také naplno využila svůj cit pro detail. Promyšlená kompozice umožňuje čtenáři dopředu vytušit, co se nejspíše stane.⁶⁴ Četné upozornění na ruch způsobený klapotem ve mlýně nám dává vníknout do hlučného prostoru („máme moc mletí, šak slyšíš.“, „Tam není svého slova slyšet.“,⁶⁵ „Ó, ten mlýn stále klape, přehlušuje její volání.“⁶⁶), kde jen stěží uslyšíme Růženčin křik, a zároveň je důvodem, proč odchází Lexa s Jiříkem do sadu, kam je může potají následovat i Růženka. Paralelně se zde odehrávají dvě příběhové linie. V první z nich Lexa hovoří s Jiříkem o pomluvách, které šířila Faimonka a u Jiříka vzbudily pochyby o počestném chování adamitů. Druhý příběh prožívá Růženka schovaná opodál, snažící se zaslechnout povídání otce s jejím milým. Tyto dvě linie se několikrát v náznacích protnou. Například ve chvíli, kdy Jiří slyší vzdychání a pláč, avšak mlynář vysvětlí zvuky jako žbluňkání vody. Čtenář se později dovídá, že Jiří opravdu slyšel vzlykot Růženky. „Zavzdychala těžce oněmi vzdechy, které Jiří zaslechl mísiti se do vání prudkého večerního větru, (...).“⁶⁷ To, jak blízko sobě byli, a souhra nešťastných náhod (Růženka slyší pouze střípky rozhovoru a domnívá se, že už ji Jiřík

⁶⁰ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výbor*. Praha: Odeon, 1974, s. 120.

⁶¹ V jiném kontextu je spoření na pohřeb zachyceno v povídce *U Dědků*. V kontrastu se zde ocitají nejen dva životy, ale také způsob žití a smrti. Starý Ráček vypadá jako žebrák, ale důvodem je pouze snaha šetřit na pohřeb, krásnou mši, aby mohl s klidem vejít do „království božího“. Při umírání mu jeho víra pomůže a odchází spokojeně a vyrovnaně. V opaku se ocitá Vomějka, který rozhazuje zděděné peníze, holduje alkoholu, je závistivý. Jeho pohřeb vypadá nuzně, jako by byl chudým dělníkem. „Ustrnulé předměstí vzpomínalo Ráčka, jaký měl krásný průvod a o Vomějkových nevelice lichotivě se vyjádřilo.“ Viz NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 29.

⁶² NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 290.

⁶³ KLEINSCHNITZOVA, Flora. „Děti čistého živého.“ Příspěvek k uměleckému tvoření T. Novákové. *Topičův sborník literární a umělecký*, roč. 8 (1920/1921), č. 12, s. 552.

⁶⁴ Podobně se také dopředu dovídáme o zbrani, kterou má Kvapil (*Děti čistého živého*) jako památku zavěšenou nad postelí a s níž se nakonec zastřelí.

⁶⁵ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 275.

⁶⁶ Tamtéž, s. 287.

⁶⁷ Tamtéž, s. 285.

nemá rád; čekala do tmy, aby se s ním v chalupě nesetkala, ale prostor potoka se beze světla stal neznámým místem) umocňuje ve čtenáři dojem bezradnosti.

Kromě upozornění na hluk se také skrze postavy dovídáme o nebezpečnosti, které skýtá mlýnský náhon. Poprvé díky vzpomínce Jiříka na dětství a díky mlynáři poukazujícímu na hrozbu vody. „Potok ne, ale náhon; jde to k němu srážně, musí být přeukrutná vopatrnost.“⁶⁸ Podruhé přímo od Růženky, jež je v těchto místech oparná, protože si riziko pádu do náhonu uvědomuje. K vodě a jejímu okolí nás přitahuje autorčina soustředěnost na detaily a smyslové vjemy. Slyšíme drobné kamínky drolící se do vody, šplouchání, cítíme drsnou kůru stromu, studený vítr a tempo děje určuje zapadající slunce. Zvyšující se napětí zrychluje i samotné vyprávění. Růženčin zápas ve vodě je popisem její bezmoci, kterou autorka čtenáři přenáší prostřednictvím Růženčiny tělesnosti (voda po pas, studená a černá, volání, křik, slzy, marné chytání trávy na břehu, uvědomování si písčitého dna) a skutečnosti, že je tma. Její smrt se stává bojem až do poslední chvíle. „Ale podklad povoloval, ona bořila se hlouběji, voda vystupovala k ní výše, cítila, že páchne ošklivě, bahnem, řasami, hnilobou, hleděla se uchytiti některého břehu, ale neviděla před sebe, křičela, ryčela – pak umkla.“⁶⁹

Z detailů bych ještě ráda poukázala na stébla drnu, kterého se chytila a který byl alespoň na malou chvíli její šancí na záchranu. Tento symbol naděje držela v ruce, když ji mlynářka našla. Dalším je symbol můry, který může být vnímaný jako znamení nemoci či smrti. Můry a jepice přilétaly k lampě, při níž mlynářka čekala na svoji dceru. „(...) jepice padaly na ubrus, lepily se na misku s medem a hynuly, můry kroužily a kroužily kolem žlutého světla, až křidélka si přižehly.“⁷⁰

3.1.4 Kontrasty

Bezútešnou náladu často dokreslují kontrasty. Zatímco Lexová (*Děti čistého živého*) pohřbila dceru, nedaleko bydlící Faimonka chystá své dceři svatbu, o které ještě nedávno snila sama mlynářka, když si představovala zasnoubení své Růženky s Jiříkem.⁷¹ V některých prózách je pozornost čtenáře poutána k vybranému předmětu či jevu, jenž se z kladně vnímaného změní na objekt spojený se ztrátou. Věneček uvitý z čerstvého kvítí, který si malá Rozárka (*Železný kříž*) přeje, aby vypadala jako nevěsta,

⁶⁸ Tamtéž, s. 277.

⁶⁹ Tamtéž, s. 288.

⁷⁰ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 281.

⁷¹ Tamtéž, s. 291.

se nakonec stane její ozdobou v rakvi. V *Halouzkách* má Anička starost o přípravu košilky k muzice, avšak oděv určený pro radost a tanec se po její smrti promění ve smuteční oblečení. Posledním příkladem jsou šaty pro Mílinku (*S nůši*) sehnané babičkou Loučkovou. Ta se nemůže dočkat jara, až bude moci svoji vnučku do pestrých šatů s fáborky nastrojít. „Ale malé Milce nebylo souzeno ani šatů těch nositi, ani, až vyroste, v Ujezdě sloužiti a se s bajčkou dobře míti.“⁷² Symbol nás provází i dále, když o nich Milča sní v horečkách a následně na jaře v průběhu úklidu věcí po vnučce. Šaty představovaly budoucnost s dítětem, avšak po jeho smrti už nemá Loučková pro co se snažit, a tak obleček prodá.

3.1.5 Stáří

Autorka akcentuje také motiv stáří, období pro životní bilanci, ohlédnutí a smíření s koncem. Zobrazení konce v některých prózách spojila s chápáním cyklického času, který našim předkům určoval tempo života. Zima byla obecně dobou útlumu a smutku, počasí lidem znemožnilo kontakt se vzdálenými příbuznými a práce se přesunula do chalup. Mrazivé počasí s sebou neslo také nebezpečí, i obyčejné nachlazení či zranění mohlo mít dlouhodobé, nepříznivé důsledky na zdraví člověka. „Kvapilová, nemohouc prosbami a varováním u muže ničeho zmoci, poprosila konečně švagrovou, aby bratra s cesty zradila, že jistě kdesi zlý vítr jej ofoukne, aneb dokonce v lese kdesi zmrzne.“⁷³ V povídce *Babička Divišová* umírá starý hospodář po úrazu, který si přivodil právě za zimní práce v lese.⁷⁴ Oproti tomu jarní dny lidé netrpělivě očekávali a s radostí vítali. S kontrastem jara a zimy, života a stáří se setkáváme například v krátké próze *Povídka o březovém listí*. Protagonistka se vrací na místo, kde pobývala jako malá dívka, vyrovnává se se vzpomínkami a skutečností, že se blíží závěr jejího bytí. „Zvadly a odešly sny a naděje, jara a štěstí, jako zvadlo šedo zelené listí bříz v kytici odhozené děvčátkem; leč zlaté lístky vzpomínek, poezie zůstaly a prozařují a těší duši, poutnici umdlenou a šedivějící, jež chvěje se přicházející zimou.“⁷⁵

⁷² NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výbor*. Praha: Odeon, 1974, s. 86.

⁷³ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 107.

⁷⁴ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy. 2*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 225.

⁷⁵ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 33.

V povídce *Špitálnice Kovářová* se protagonistka nachází v závěrečné životní etapě a popisuje svůj zhoršující se fyzický i psychický stav.⁷⁶ Takové vnímání stáří vyznívá velmi naléhavě, bezvýchodně, rozmrzele a dlouze, protože Kovářová už nemá sílu ani touhu do dalších dnů.

Idylického konce se dočká postava hospodáře Beneše (*Vzákoutí*). Po naplněném, šťastném životě s dětmi a mnoha přáteli zemře pokojně doma. Pohřeb se stane velebením jeho osoby. „Šťastný, kdo takového konce se dočká.“⁷⁷ Radostný konec se pojí s přítomností blízkých,⁷⁸ klidem a vyrovnaností.

Motiv smrti se v díle Novákové pojí s její znalostí národopisu, tradic a konkrétního prostoru, který pomáhá utvářet tuhý ráz života postav. Popis průběhu příprav zesnulého na poslední cestu je nejvíce rozpracovaný u úmrtí dětí, což může korespondovat s osobními zkušenostmi autorky. V její rané tvorbě se setkáváme s idylicky laděnou smrtí starých lidí, kteří odcházejí po dlouhém životě, spokojeni a v míru.

Její postavy jsou často trestány na základě nějakého poklesku (vůči víře, zlý úmysl), potrestání přichází z neznáma a může zasáhnout nejen danou osobu, ale také její okolí.

Smrt u Novákové je provázána s dobovými fakty a prostředím, kde figury žijí (nedostupná lékařská péče, epidemie, nebezpečí úrazu při těžké práci). A ačkoli je pro pozůstalé těžké se vyrovnat se ztrátou blízkého, stále je vnímána jako přirozená součást bytí a mimo umírání či utrpení máme možnost sledovat i jiné životní příběhy. Rozdílně vnímá svět následující autor – Josef Karel Šlejhar. Ten vkládá postavy do místa připomínající různé varianty pekla.

⁷⁶ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 199.

⁷⁷ Tamtéž, s. 19.

⁷⁸ Starý Čapek zemřel v náručí milované dcery. Viz NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 223.

4 Josef Karel Šlejhar jako autor sklíčeného života i literatury

„Pudový mystik a visionář Šlejhar všude vidí planoucí Gehennu muk a bezpráví. Na všech stranách tuše trpěné příkoří, dohaduje se vzrušujících a hanebných tajemství rozvráceného žití soukromého a rodinného; všude znamená mravní upadání, zaviněné falší naší humanity a materialistickou povahou civilizace, dravostí požitku a krutou bezohledností neřesti.“⁷⁹

Šlejhar zrcadlil do tvorby své vlastní negativní zkušenosti a nepříznivé události, které ho v životě provázely. Narodil se v říjnu roku 1864 v tkalcovské rodině jako nejstarší ze čtyř dětí. Kvůli rodinným neshodám však často pobýval u babičky. Vyrůstal v prostředí Podkrkonoší.⁸⁰ Seznamoval se zde se životem lidí na venkově a v chudých poměrech. To vše byly dojmy, z nichž mohl čerpat ve svých pozdějších literárních pokusech. Dalším výrazným ovlivněním bylo manželství s Johanou Nepomuckou. Se svými strastmi se často svěřoval svému příteli Josefu Svatopluku Macharovi. V korespondenci píše o problémech s hospodářstvím v Dolní Kalné, které zdědil po svém dědečkovi, a posléze se vypisuje z trápení, které mu přináší práce učitele. Největším nepřitelem se mu stala jeho žena, následný rozvod byl pro něj vysvobozením: „(...) zvláště, že zbavím se nejstrašnějšího nepřítele – ženy.“⁸¹ Johanu popisoval jako hroznou matku, otevřeně ji obviňoval ze smrti dvou z jejich dětí a úpadku hospodářství. Po rozvodu v roce 1901 se přestěhoval do Hradce Králové, kde se začal živit jako učitel.⁸²

V roce 1895 se připojil k manifestu *České moderny* se snahou začlenit se do literárního okruhu mladé generace. „Souhlasím úplně s prohlášením Moderny. Rád chci jíti všady s Vámi.“⁸³ Šlejhar byl v literární společnosti vnímán především jako podivín a autor tvořící svým vlastním způsobem.⁸⁴ Josef Svatopluk Machar popisoval Šlejhara

⁷⁹ SEZIMA, Karel. Josef K. Šlejhar. *Lumír*, roč. 42 (1913/1914), č. 11, s. 481.

⁸⁰ KUDRNÁČ, Jiří. Komentář. In: ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 508.

⁸¹ MACHAR, Josef Svatopluk. Duše Josefa Karla Šlejhara. In: MACHAR, Josef Svatopluk. *Zapomínání a zapomenutí*. Praha: Aventinum, 1929, s. 200.

⁸² HOLUB, Dalibor. Josef Karel Šlejhar. In: MERHAUT, Luboš. *Lexikon české literatury, Osobnosti, díla, instituce*. 4 S – T. Praha: Academia, 2008, s. 658.

⁸³ MACHAR, Josef Svatopluk. Duše Josefa Karla Šlejhara. In: MACHAR, Josef Svatopluk. *Zapomínání a zapomenutí*. Praha: Aventinum, 1929, s. 195.

⁸⁴ MRŠTÍK, Vilém. *Moje sny: pia desideria: epištoly, úvahy, essaye, studie, články, kritiky, polemiky i s pamflety*. I. 2. vyd. V Praze: Nakladatelské družstvo Máje, [1901?], s. 104.

jako spisovatele písícího rychle, ale nekriticky. Tíživá témata, která si pro psaní volil, přičítal jeho životním strastem.⁸⁵

Útěchou ve složitých životních situacích mu byla láska k přírodě. Citlivé vnímání krajiny, okolního přírodního dění, větru, slunečního svitu či nálady noci uplatnil také ve vlastní literární práci.

„Zrak těká po jasně zelených lukách a polích, slibujících hojnou úrodu, skřivánci vznášejí se k blankytu nebeskému, naplňující povětrí radostným jásosem, nepatrný potůček, proudící podél cesty, prodírá se bujnou trávou, vyrůstající z jeho lůžka.“⁸⁶

Šlejhar si pro tvorbu vybíral líčení slabých, zbídačených jedinců a vyvrženců lidských i zvířecích. V centru jeho zájmu byla aktuální tíživá situace protagonisty. Soustředil se na záporné jevy života, bídu, utrpení a smrt. V kontrastu k utrápeným figurám stavěl jejich trýznitele. Protikladnost je stavebním prvkem jeho povídek, děj je často oslaben a do popředí vystupuje emocionálně vypjatá chvíle střetu násilníka a oběti. Jediným klidným místem se stává příroda. „Na těch místech, kde líčení přírody přerušuje, ale zároveň doplňuje osnovu děje, oddychuje si čtenář i autor sám, oba jsou si vědomi tíživé té atmosféry lidských mrzkostí; duše se utíká právě k těm místům, kde se dusné ty mlhy trhají a kde se na chvíli alespoň otevírá rozhled do jasnějších, čistějších barev.“⁸⁷

Jeho tvorba se postupně stává více symbolickou a odpoutanou od děje.⁸⁸ Takový postup použil v románu *Peklo*, kde postupně procházíme továrnou a její zákoutí jsou nám popsána jako obrazy hrůz a lidského zániku.

Zemřel na rakovinu žaludku roku 1914 v nedožitých padesáti letech.

4.1 Zlý svět v díle Josefa Karla Šlejhara

Svět je pro Šlejhara dějištěm těch nejhorších hrůz, neútěšných chvil a bezpráví. Pro svá díla si vybírá vypjaté okamžiky lidského života, ukazuje temnou stránku bytí, utrpení fyzické i psychické. Námětově směřuje k naturalismu, avšak svým pojetím ho

⁸⁵ MACHAR, Josef Svatopluk. Duše Josefa Karla Šlejhara. In: MACHAR, Josef Svatopluk. *Zapomínání a zapomenutí*. Praha: Aventinum, 1929, s. 192.

⁸⁶ KOMÁREK, Jan. Z deníku naturalisty. *Tvar*, roč. 9 (1998), č. 16, s. 14.

⁸⁷ MRŠTÍK, Vilém. *Moje sny: pia desideria: epištoly, úvahy, essaye, studie, články, kritiky, polemiky i s pamflety*. I. 2. vyd. V Praze: Nakladatelské družstvo Máje, [1901?], s. 132.

⁸⁸ VANĚK, Václav. Šlejhar Josef Karel. In: MENCLOVÁ, Věra – VANĚK, Václav. *Slovník českých spisovatelů*. 2., přeprac. a dopl. vyd. Praha: Libri, 2005, s. 651.

překračuje. Nezůstává u objektivního popisu situace, ale snaží se o subjektivní malbu obrazů podmaňující si čtenáře.

Jeho knižní prvotina *Kuře melancholik*, vydaná roku 1889, určila charakter většiny jeho dalších prozaických děl. V centru pozornosti stojí postava utrápená vlastním životem i okolím. Umořené bytosti, nejčastěji děti, starce a zvířata, čeká vysvobození pouze v podobě smrti, ta může být také spojena s motivem spásy čekající na oběti pobožné, pokorné a skromné.⁸⁹ Vykoupení přichází v podobě světla. „Přival světla, prost mráčeků a stínu, zaslnil nanovo vzdušné výšiny. Byl to on a porozuměla!“⁹⁰ Naději zobrazuje také jas hvězd,⁹¹ které jsou tím posledním, co umírající vidí, a současně s jeho životem vyhasínají. „Těch několik málo hvězd, které shlédaly nezastřenou hořejší polovicí okna na mrtvého Lojzika, ztemnělo a zesmutnělo ještě víc.“⁹² Hvězdy se tak stávají entitou zdánlivě chápající dění pod nimi a účast ve smutku dávají najevo pohasnutím. Když selka v povídce *Nekřtěňátko* zabije novorozeně, noční nebe je jediným svědkem, hvězdy se zamlží a nastane hluboká tma.⁹³ Ta zde neznázorňuje pouze aktuální denní dobu, ale zároveň je i symbolem temnoty, zla, které způsobila selka svým činem.

4.1.1 Role přírody

Úmrtí je v mnoha Šlejharových povídkách vyvrcholením s patřičně velkolepým průběhem, protože atmosféru konečného okamžiku často dokresluje prudké počasí, stmívání či noc. Noc a bouře představují symboly zániku⁹⁴ přispívající k dramatickosti. Sama příroda jako by se hněvala a chtěla k umírajícímu přilákat pozornost, jež mu byla odepřena za života. Jako například v povídce *Ukolébavka*, ve které je stárnoucí žena považována za pouhou přítěž a všichni se od ní odvrátí. „A do závratné výše oslněné blesky, u propast bouřící tmy patřily ztrhané, divě se rozevírající zornice v konečném

⁸⁹ CHARVÁT, Martin. Mystické motivy v díle Josefa K. Šlejhara. *Česká literatura*, roč. 62 (2014), č. 5, s. 766.

⁹⁰ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 202.

⁹¹ Hvězdy představuje jediné světlo v temnotě, jsou ukazateli směru. Ve starověku byla nebeská tělesa ztotožňována s Bohy. Viz HALL, James. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha: Paseka, 2008, s. 170.

⁹² ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 472.

⁹³ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás: dvě povídky*. Praha: Nakladatelství J. Otty, 1907, s. 171.

⁹⁴ ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. Expresionistické směřování Josefa Karla Šlejhara. In ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. *Hledání nové modernosti: studie o české literatuře na počátku dvacátého století*. Brno: Host, 2016, s. 334.

zápasu... V ukolébavce rozpoutaných živlů, jimiž na zem se snášel hněv všehomíra, v ukolébavce muk, jakými kdy hynulo tělo lidské – umírala...“⁹⁵

Bouře se stává také odrazem vnitřního neklidu postav. Nervové rozrušení mladíka v povídce *Vosa* se zrcadlí v okolním prostoru, projevuje se jako silný výkyv počasí a přelud v podobě zvětšující se vosy, která ho dovádí k nepřičetnosti svým zvukem. „Mocný blesk vzplál na převalujících se mračnecích; modrý zásvit dlouho se drží v pokojíku. Za jeho omamného světla podíval se mladý muž na skříň očima, jež jsou cele planoucími zřítelnicemi.“⁹⁶

Přírodu můžeme také vnímat jako další postavu, která se stává „pomocníkem a poskytuje zbídačené duši poslední útočiště.“⁹⁷ Protagonisté se v přírodě snaží vyhledat klid, pochopení a místo, kde se upokojí jejich mysl. V povídce *Havran* sem utíká mladý student po záchvatu šílenství. „Vzdálená lesní tišina ho přijala. Na zem se uvrhl a v mech zatlačil obličej.“⁹⁸ Je prostorem uchráněným před civilizací. Autor ji vykresluje jako pokojnou, spravedlivou, přijímající lidi bez rozdílu, zatímco civilizace se vyznačuje útočností, zaujatostí, chamtivostí, odosobněním.

Industrializace byla podle Šlejhara provázena úpadkem lidskosti, mravních hodnot a celkovým rozpadem tradičního společenství.⁹⁹ „Slunce, vzduch, vůně, les, jeho les – jedinými jsou mu společníky. Nic by k sobě nepřipustil. Tam nesahal by k němu rozvoj štvavé civilizace.“¹⁰⁰ Prostředí¹⁰¹ ovlivněné pokrokem použil jako pozadí především pro své pozdější práce (*Povídky z výčepu, Vraždění, Peklo*), ve kterých nechal trpící postavy schovávat se ve smradlavých koutech předměstí, pobývat v dusných hospodách, umírat bez povšimnutí. To vše v kontrastu s bohatou špičkou společnosti. Se změnou životních hodnot přichází transformace vnímání smrti. Postupně se stává více přehlíženou, anonymní a materiální, lidská bytost je pouze další věc, která

⁹⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 331.

⁹⁶ Tamtéž, s. 82.

⁹⁷ ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. Expresionistické směřování Josefa Karla Šlejhara. In ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. *Hledání nové modernosti: studie o české literatuře na počátku dvacátého století*. Brno: Host, 2016, s. 334.

⁹⁸ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 404.

⁹⁹ ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. Expresionistické směřování Josefa Karla Šlejhara. In ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. *Hledání nové modernosti: studie o české literatuře na počátku dvacátého století*. Brno: Host, 2016, s. 356.

¹⁰⁰ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 490.

¹⁰¹ Prostor koreluje s postavami, které do něj přenášejí samy sebe. Šlejhar tak vytváří prostředí odrážející lidi, jež v něm žijí. Viz CHARVÁT, Martin. *Mystické motivy v díle Josefa K. Šlejhara. Česká literatura*, roč. 62 (2014), č. 5, s. 760.

se po rozbití odsune. „Položili tehdež tělo kamsi v ústraní, podestlavše mu plachýtkami k filtrování šťáv. Stalo se to po půlnoci. Do rána do tří hodin umíralo to tělo, tolikerou smrtí zasaženo.“¹⁰² Člověk je zde bezejmennou hmotou bez hodnoty.

Postavy zvířat staví na stejnou úroveň jako ty lidské, zaměřuje pozornost na jejich potřeby a život, dává jim schopnost uvažování.¹⁰³ Živočiškové mají možnost přemýšlet o sobě, svobodě,¹⁰⁴ budoucnosti a ve chvílích tísně jim Šlejhar propůjčuje lidský hlas. „Tak strašlivě, nezvířecky to zvíře zakřičelo (...).“¹⁰⁵ Umírání a celkové bytí zvířat není ve Šlejharově próze o nic méně truchlivé než skon člověka. Jsou vnímány jako zdroj peněz, pracovní síla, chvilkové pobavení, ale jakmile není jejich přítomnost k užítku, stávají se přítěží. Pro ukázkou uvedu několik rozdílných přístupů vykreslení konce zvířecího života. Tím nejčastějším je ztráta užitečnosti a následná lhostejnost majitele ke smrti tvora. Křečice (*Povídka z výčepu*) přestane být pro obchodníka zajímavá, protože už nemá mláďata, která by prodal. S jejím mrtvým tělem zachází netečně a vysype jej na ulici jako odpad.¹⁰⁶ Zcela opačným případem je ztráta kobylky v povídce *Sirotek*. Hospodář čeká narození hříběte a život koně mu není lhostejný. Zatímco se ostatní lidé veselí v hospodě, on trpělivě hlídá ve stáji. „(...) kdyby z jednoho okna, věru ojedinelého v celé vsi, netrousilo se mdlé, rozplyzlé světlo, patrně tam uvnitř vykonávající jistý úkol, neboť na vsi nadarmo se v noci světlem nemrhá.“¹⁰⁷ Kobyla po narození hříběte umírá a v hospodě i jeho ženě to vyvolá pocit sklíčenosti, taková upřímná láska ke zvířeti je u Šlejhara výjimečná. Přístup postav k živočišům je odrazem jejich vlastního pojetí bytí. Pouze dobré, pokorné lidské duše mohou uniknout ze světa zla¹⁰⁸ a hospodář z této povídky je ukázkou člověka žijícího v harmonii s půdou, střídmeho a skromného, tedy „nezkaženého“ světem, který je zbavený dobra.

¹⁰² ŠLEJHAR, Josef Karel. *Peklo*. V Praze: Levyn, 2022, s. 182.

¹⁰³ S personifikací se setkáme například v povídce *O panu Špačkovi*, ve které líčí vypravěč život špaččí rodinky v koruně stromu paralelně s životem lidí dole. Kreslí je jako dva stejné světy, ačkoli se navzájem vnímají cize. Viz ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 17–29.

¹⁰⁴ Kobyla v povídce *Ryzka* se marně snaží uprchnout svým věznilům a zachránit si život. Viz ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 102.

¹⁰⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokument z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 201.

¹⁰⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Povídka z výčepu*. Kladno: J. Šnajdr, 1908, s. 74.

¹⁰⁷ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás: dvě povídky*. Praha: Nakladatelství J. Otty, 1907, s. 8.

¹⁰⁸ CHARVÁT, Martin. Mystické motivy v díle Josefa K. Šlejhara. *Česká literatura*, roč. 62 (2014), č. 5, s. 766.

4.1.2 Vězení a samota

Postavy jsou vězni svého života a smrt je v mnohých případech vnímána jako vysvobození z trápení, které jim přináší jejich vlastní bytí.¹⁰⁹ I to je důvodem, proč ve smutku vyhledávají přírodu – ta je nespoutaná, divoká a stojí tak v opozici k jejich nesvobodě.

Kromě spojení všeho živého se u Šlejhara můžeme setkat s věcmi, kterým přiřkládá velký význam a vkládá do nich téměř lidskou duši. Například v povídce *Tkadlec* je muž i jeho stav ve zvláštním propojení a se smrtí starce přichází i utichnutí stavu. „Stav zastavil se zanedlouho navždy. Neboť přestalo tlouci srdce člověka tkalce – a srdce stavu také umlknulo.“¹¹⁰ Další povídka *Hodiny* popisuje vypravěčovo zaměření na bití natahovacích hodin, které slyší z vedlejšího bytu. Při umírání souseda se však mění i zvuk hodin, ten se zdá být vypravěči zoufalý.¹¹¹

Umírání je ve Šlejharově próze spojeno s osamocněním. Postava je vyčleněná ze společnosti, rodina a okolí ji vnímá jako odpad, kterého je zapotřebí se zbavit co nejrychleji, avšak pokrytecky se snaží vzbudit dojem zájmu o pohodlí umírajícího, obzvláště v případě, že chtějí mít z nastalé situace prospěch. V povídce *Ukolébavka* se o nemocnou Frantinu starají pouze do chvíle, než je nucena předat příbuzným své peníze. S odevzdaným majetkem ztrácí náklonnost rodiny a ocitá se v roli přítěže, téměř jako by se stala obtěžujícím hmyzem, kterého je zapotřebí vypudit z chalupy. Frantina umírá na hromadě hlíny před stavením ukolébána silnou bouřkou. Staří lidé přicházejí o právo být členem jakéhokoliv společenství. Nikdo už se nezajímá o jejich pohodlí, názory, kvalitu života. Jsou trpěni pouze ze zvyku a povinnosti. Starý hospodář z povídky *Páně Vzkříšení* ztratil respekt syna, jeho ženy, vnoučat i děveček na statku. Nebyl pro své okolí rádcem ohledně hospodaření, kterému se věnoval celý život.

4.1.3 Smrt dítěte

Na opačném konci života jsou děti. Jejich umírání je provázáno nezájmem z důvodu nechtěnosti či neužitečnosti, často jde o děti nemocné, slabé či opuštěné. Chlapec z prózy *Kuře melancholik* se po smrti matky ocitne v pozici cizince ve vlastním domově. Nová hospodyně k němu nechová žádný citový závazek a hoch umírá sám

¹⁰⁹ HRDLIČKA, Josef. Šlejharova poetika účasti. In: HRDLIČKA, Josef. *Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku: Komenský, Mácha, Šlejhar, Weiner*. Praha: Malvern, 2008, s. 118.

¹¹⁰ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 420.

¹¹¹ Tamtéž, s. 76.

v kůlně,¹¹² společnost mu dělá pouze neúživé kuře a v posledních chvílích života i vidina matky. Kromě přítomnosti zvířete je představa milované, již zemřelé osoby v podobě přeludu či snu tím, co umírajícího doprovází při skonu. Zároveň je obrazem naděje, smíru s odchodem. Postava trýzněná ve světě živých vnímá smrt jako vysvobození a možnost setkat se s někým, kdo ji měl rád. V románu *Vraždění* se sama smrt stává matkou dítěti, které pocit mateřské lásky nikdy nezažilo. „(...) zde náruč smrti stala se náručí mateřskou.“¹¹³

4.1.4 Prvky mystiky

Blížící se smrt je často zahalena v závoji mystičnosti. Silný dojem činí již výše zmíněná bouře, vítr, tma,¹¹⁴ doprovázející okamžiky umírání a vytvářející pocit zděšení, hrozby, kterou příroda přináší za nespravedlnost provedenou obětí. Neklid v těchto okamžicích jeví i zvířata, zejména psi, kteří podle pověry poznají blízkost smrti a upozorní na ni svým vytím. „V pokoji pes začal znovu výt, úděsně, ničím nedaje se zchlácholiti, ani bombonem, pán tam začal láteřiti. (...) Těch několik málo hvězd, které shlédaly nezastřenou hořejší polovicí okna na mrtvého Lojzika, ztemnělo a zesmutnělo ještě víc.“¹¹⁵

V hledání mystické paralely člověka a přírody využívá Šlejhar symboly.¹¹⁶ V povídce *Chorá jabloň* je se stromem spojená mladá žena, která po porodu slábne a s ní usychá i jabloň zasazená v den její svatby. Symbol stromu spjatého se životem člověka se nachází také v románu *Lípa*. Lípa představuje přátelství mezi dvěma sousedními statky, avšak po úmrtí jednoho ze statkářů je pozemek přeměněn podle moderních způsobů a strom novému majiteli překáží. Podetne tedy polovinu stromu zasahující do jeho statku. Šlejhar kácení stromu popisuje jako vraždu člověka, sekání do větví a kořenů je pro něj jako utínání lidských údů. Starý soused Kučera nemůže takový

¹¹² Místem umírání bývá prostředí mimo obývací prostor. Postavy jsou tak vyčleněny nejen z rodinného kruhu, ale také z prostoru, kde se lidé setkávají a žijí. Jejich konec je odsunut mimo existenci živých a umírající je sníženo na úroveň věci, kterou běžně odloží někde v kůlně, na dvorku či opuštěném koutě ulice.

¹¹³ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokument z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 258.

¹¹⁴ Tma zde představuje předzvěst něčeho zlého, velké množství postav umírá právě v zahalení temné barvy. Naopak světlo se pojí s nadějí a jasnem. V povídce *Ještě ne* představuje noc kritickou dobu, kdy se příbuzní obávají o stav nemocné, ale s nadcházejícím ránem se objevuje víra, že se její choroba zlepší.

¹¹⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 472.

¹¹⁶ ŠTĚDRŇOVÁ, Eva. Expresionistické směřování Josefa Karla Šlejhara. In ŠTĚDRŇOVÁ, Eva. *Hledání nové modernosti: studie o české literatuře na počátku dvacátého století*. Brno: Host, 2016, s. 335.

smutek a zlobu vydržet, na lípě se oběsí. Strom za velké bouřky padá a zničí stavení nového hospodáře. Opět zde můžeme pociťovat vědomý zásah přírody, která trestá mladého statkáře za jeho arogantnost a hrubost ke starému Kučerovi i k tradicím.

Lidé, nejčastěji děti, navazují spojení také se zvířaty stejně utrápenými jako oni. Dvojice pak paralelně prochází příběhem a jejich osudy se prolínají, navzájem chápou svá soužení, mohou si společně vytvořit pocit naděje. Spíše než naděje na život se jedná o účast ve smutku, vcítění, které si postavy navzájem projeví, protože jejich úděl byl určen už od počátku a nelze jej změnit. Souznění je tak přetrhnuto smrtí jednoho z nich, nebo obou. Nejčastěji se k člověku přichýlí pes, jako příklad uvedu povídku *Oba*, která je typickou ukázkou vztahu vyhnaného, týraného dítěte a stejně zuboženého psa. Jejich vzájemnost je tím jediným potěšením v jinak šedém světě. Méně častá jsou zvířata hospodářská, třeba kuře z prózy *Kuře melancholik*. Opět zde sledujeme příběh dítěte, které se stalo přítěží a slabého odstrčeného kuřete. Trochu odlišný vztah nalezneme v povídce *Páně Vzkříšení*, kde je líčena harmonie mezi včelami a starcem,¹¹⁷ jenž o ně pečuje. Jsou tím, co ho utěšuje a uklidňuje, když se rodině zdá, že je jeho stáří na obtíž. Včely zrcadlí cnostné vlastnosti bývalého hospodáře – píle, mravní čistota, neúnavná pracovitost.¹¹⁸

Zvířata můžeme u Šlejhara vnímat také v jejich symbolické podobě. Ptáče ve stejnojmenné povídce představuje naději na nový život, ve který protagonista doufá. Jeho zpěv a přítomnost působí jako útěcha pro umírajícího chlapce. „Nuže, takový zásvit zachytil se v duši chlapcově. Svírající se jeho dlaň zvolna povolila a natáhla se po ptákově. Otec mlčky sem ptáka vložil, a dlaň i s ptákem, všecka se třesouc, přitiskla se k prsíčkům. Ptáče náhle umlklo.“¹¹⁹ Jakmile dítě zemře, ptáče se krásně rozezpívá, jako by chtělo duši odlehčit odchodem. Po smrti matky a ptáčka mizí veškerá naděje a protagonista se oběsí, na hrudi má mrtvé ptáče, symbolizující jeho ztráty.¹²⁰ Naopak

¹¹⁷ Na rozdíl od dětí, které si svá zvířata hýčkají, hladí a hledají u nich mazlivý mateřský kontakt, je vztah včel a starce více založen na mírném porozumění, naslouchání přírodě a smíření se životem.

¹¹⁸ Ve starém Egyptě byla včela symbolem duše. Viz BECKER, Udo. *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2002, s. 315.

¹¹⁹ ŠLEJHAR, Josef Karel a KUDRNÁČ, Jiří, KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 57.

¹²⁰ Ve starověkém Egyptě byl pták symbolem duše. S tím se můžeme někdy setkat i ve slovanských zemích, kde po smrti člověka odlétá duše otevřeným oknem v podobě motýla či ptáčka. Zároveň také symbolizuje přicházející jaro a život. Viz HALL, James. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha: Paseka, 2008, s. 381.

stálým symbolem smrti je havran. Ten pronásleduje mladého studenta v povídce *Havran* a přináší s sebou znamení zla.¹²¹

4.1.5 Úvahy o smrti a zlu

Mimo přímého vyobrazení umírání se u Šlejhara setkáváme také s přemýšlením o smrti a životě. Jaký význam má bytí, když může tak rychle, nečekaně vyprchat? „Jaký žal! Umrou ti bratři, sestry – taková milovaná sestřička, jako co dole umírá.“¹²² Smrt je mnohem těžší, když odchází milovaná osoba nebo má-li ona sama zázemí v rodině či přátelích. Jak jsem uvedla výše, pro mnoho protagonistů ve Šlejharových prózách je umírání vysvobozením z trápení, které jim činil život, poslední chvíle tráví sami, odložený jako rozbité nářadí, avšak v této ukázce se jedná o skon nemocné sestry. Její rodina doufá v uzdravení, bdí u postele, modlí se a bratr přemýšlí o žalu, marnosti přicházející v momentech, kdy umírají drazí lidé. Úvahy se stáčí také ke konečnosti lidského života a památce, která po nás zbyde. Pro postavy z kontrastních próz je smrt nutnost a o umírající bytosti smýšlí pouze jako o překážce.

Skrze Šlejharovy figury poznáváme zlo v rozličných podobách, spoléháme se na jejich zrak, skrze nějž můžeme vnímat i my. Autor nepodává objektivní obrazy, ale prostřednictvím vyprávěcího subjektu vykresluje aktuální náladu a okamžik. Zlo jako by bylo všudypřítomné a zaplavovalo veškerý žitý prostor. V povídce *Havran* se od něj protagonista marně snaží utéct, avšak kruté výjevy ho pronásledují a pouhá procházka je pro něj pohybem v nepříjemném, svízelném prostoru. Jeho pohled vyhledává okamžiky smrti, nespravedlnosti a on všechny dojmy vnímá – doktora, který odmítne jet k umírající ženě při porodu, výrostky kamenující chudáka, dívky bavící se o umírající matce stejně jako o módě. „Děkuji – ale už to s ní dlouho trvat nemůže, doktor sám se dnes zmínil. (...) Pak ta veteránská slavnost – jaké budeš mít šaty?“¹²³ Nejhorší výjev ho čeká v lese. Zde je pozorovatelem velmi sugestivní scény popisující stahování kůže z koně. Šlejhar se soustředí na detaily, kterými vypjaté okamžiky přibližuje – teplo

¹²¹ Je také atributem samoty a v křesťanském světě označuje odpadlíka. Tím charakterizuje i postavu mladého studenta, který nevyhledává společnost a po tom, co viděl všechno zlo a utrpení, ztratil víru v dobro. Viz BECKER, Udo. *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2002, s. 79.

Dalším symbolem je had. Ten je postavami vnímán jako nebezpečí, nositel smrti. V biblickém významu je synonymem pro satana. Viz HALL, James. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha: Paseka, 2008, s. 149.

¹²² ŠLEJHAR, Josef Karel a KUDRNÁČ, Jiří, KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 489.

¹²³ Tamtéž, s. 390.

vycházející z těla zvířete, lesk oka. „Z těla se kouřilo, a nejen to, také sebou hýbalo. Bylo ještě živo. Z podbřiší byla již kůže snata a v měkkých záhybech vzchlipovala se ku hřbetu, kde dosud držela.“¹²⁴ Protagonista citově vyčerpaný ze všeho zla, kterému nemůže uniknout, umírá a dostává se tak z vězení krutosti. „Blahoslavený duše smír, zdálo se lpěti na odumřelých rtech... vstříc věčné říši světla.“¹²⁵

Protiváhou zlu je soucit, zejména od dětí, které jsou ještě nezkažené lidskou společností. Již výše jsem se zmínila o přátelství dítěte a zvířete, mimo navázání kontaktu a sdílení společného osudu jde také o pochopení zvířecí bytosti a snahu ulehčit jejímu trápení. V povídce *Ryzka* je pouze malá dívka tím, kdo porozumí utrpení kobyly. „Ryzka slyšela však dobře jemný, žalostný hlásek dcerky: Chudák! (...) Dcerka prosila vousáče, aby ji vzal do domu a dal jí nažrati, a prosila skoro s pláčem.“¹²⁶ Slitování může vést až ke smrti zachránce. Próza *Návrat* zachycuje malého chlapce, který se vydá vysvobodit svého psího společníka od utracení ve vodě, při své snaze se sám utopí. Pes přežije.

Všudypřítomné zlo prostupující vším a všemi. Takto by se dal zjednodušeně vystihnout princip Šlejharovy tvorby. Smrt se spojuje s rozličným utrpením a především se samotou. Postavy jsou vyčleněné ze společnosti, zahrnány do temných koutů, kde umírají opuštěné bez zájmu okolí. Jediným společníkem se jim může stát příroda v podobě bouřlivého počasí. Zlo vychází zejména od dospělých, děti se v některých chvílích snaží konat dobro, ale jejich snaha se ukazuje jako marná, protože nejsou vnímány vážně.

Ve Šlejharově světě jako by ani nebyl prostor pro spravedlnost, naději či šanci naleznout pomoc. Strádající figury se ztrácejí v labyrintu těžkostí a není jim dovoleno ho opustit. V podobné bludné spleti se ocitají také protagonisté z děl Jiřího Karáska, avšak ne kvůli vnějšmu zlu, ale spíše kvůli vlastním démonům.

¹²⁴ Tamtéž, s. 396.

¹²⁵ Tamtéž, s. 405.

¹²⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel a KUDRNÁČ, Jiří, KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 107.

5 Jiří Karásek ze Lvovic jako autor šílenství duše

„Páně Karáskovy knihy, jež přece následovaly po sobě ve lhůtách poměrně krátkých, ukazovaly nám autora myšlenkově vždy jiného. Jiného, a – na to kladu důraz – vždy jako by z jednoho kusu vytesaného, beze stopy po p. Karáskovi včerejška, ale také bez jakékoli možnosti tušit p. Karáska zítřka.“¹²⁷

Jiří Karásek, vlastním jménem Josef Karásek, se narodil v Praze roku 1871 v nezámožné měšťanské rodině. Po maturitě na gymnáziu a neúspěšném pokusu o studium teologie začal pracovat jako poštovní úředník a v této sféře setrval řadu let. Svým přídomkem se stylizoval do role aristokrata, také se jím vymezoval proti obyčejné, nudné společnosti.

Zatímco v pozici zaměstnance byl všedním a umírněným člověkem, tak jeho umělecká osobnost si tvořila vlastní svět samotáře a duševně prchlivého jedince.¹²⁸ Jedním z mála lidí, se kterými udržoval kontakt, byl Arnošt Procházka. Jejich přátelství bylo pro Jiřího velmi důležité, protože Arnošt ho inspiroval a pobízel k literární činnosti, zároveň byl také jeho prvním kritikem.¹²⁹ Do literatury vstoupil Karásek na počátku devadesátých let uveřejněním veršů v časopise *Vesna*.¹³⁰ Jeho činnost v oblasti tvorby byla značně rozvětvená. Prvním románem *Bezcestí* (1893) navázal na naturalismus, avšak již ve své další práci, básnické sbírce *Zazděná okna* (1894), vycházel z dekadentní stylizace raněného básníka.¹³¹ Se symbolistně-dekadentním program se na čas zcela ztotožnil.¹³² Společně s Arnoštem Procházkou založil časopis *Moderní revue*, který se stal tribunou mladé generace. Karásek, stejně jako jeho vrstevníci, s oblibou přehodnocoval všechno a všechny. Ve své kritice nebyl konzistentní, hledal ideální cestu, kterou by spisovatelé měli následovat. Neusiloval o objektivní posuzování, přiklonil se k impresionistické diletantní kritice a do popředí stavěl prožitky z díla.¹³³

¹²⁷ THEER, Otakar. Jiří Karásek ze Lvovic: Sen o říši krásy. *Lumír*, roč. 35 (1906/1907), č. 4, s. 190.

¹²⁸ LIPANSKÝ, Jetřich. *Jiří Karásek ze Lvovic: essay*. Veselí p. Čepí: Edice Izmael, 1929, s. 7.

¹²⁹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří – DUPAČOVÁ, Gabriela – ZACH, Aleš (ed.). *Vzpomínky*. Praha: Thyrsus, 1994, s. 29.

¹³⁰ LIPANSKÝ, Jetřich. *Jiří Karásek ze Lvovic: essay*. Veselí p. Čepí: Edice Izmael, 1929, s. 8.

¹³¹ MED, Jaroslav. Česká symbolistně-dekadentní literatura. In: ČORNEJ, Petr. *Česká literatura na předělu století*. Jinočany: H&H, 2001, s. 72.

¹³² Dekadentní program se brzy vyčerpá a na počátku 20. století musel Karásek hledat nový podklad pro svoji tvorbu, tím se mu nakonec stal neoromantismus se svým zaujetím tajemnem, historií a katolicismem. Viz MED, Jaroslav. Česká symbolistně-dekadentní literatura. In: ČORNEJ, Petr. *Česká literatura na předělu století*. Jinočany: H&H, 2001, s. 73.

¹³³ „Do všeho jsem vkládal sebe. A tak jsem sebe vložil také do své kritiky.“ Viz KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří – DUPAČOVÁ, Gabriela – ZACH, Aleš (ed.). *Vzpomínky*. Praha: Thyrsus, 1994, s. 34.

Stále se obracel ke své výlučnosti a stylizaci vlastní osobnosti. V souboru dopisů *Milý příteli...* adresovaných Edvardu Klasovi¹³⁴ se mezi oběma pisateli rozvíjel určitý druh fikce či hry. Karásek se svěřoval se svými problémy, osobním napětím, krizí a některé listy mohou působit velmi intimně. „Byla-li Gotická duše deníkem mé duše před tím, než jsem přítele seznal, žiji teď druhý díl této psychické tragédie. Díl, který napíši v dopisech jen pro vás, můj nejdražší, (...).“¹³⁵

Pocit, že jeho práce je nedocenená, naplňuje také obsah dopisů Marii Kalašové¹³⁶. Mimo téma překladů, všedních starostí, pěstování květin a aktuálně vydávaných knih jsou Karáskovy listy prodchnuté dojemem nespravedlnosti a opomíjení.¹³⁷

Mimo literární činnost se věnoval sběratelství, ze kterého se stala autorova vášeň. Svoji rozsáhlou sbírku obrazů, knih a plastických předmětů předal Tyršovu domu na Malé straně, kde sám provázel hosty a o kolekci se dále staral.¹³⁸

Jiří Karásek zemřel ve věku osmdesáti let v roce 1951.

5.1 Rozklad v díle Jiřího Karáska ze Lvovic

V autorových prózách, zejména dekadentního období, provází hrdiny věčný konflikt všeho: života a smrti, dobra a zla, duchovního a hmotného. Postavy propadají rozechvělému psychickému stavu, ocitají se na pokraji šílenství, bloudí v myšlenkách i prostoru, jenž je jejich odrazem.¹³⁹ Jediné uklidnění a spojení se životem nalézají v květinách.¹⁴⁰ Jejich krása, tvar, vůně okouzila například protagonistu *Gotické duše*.¹⁴¹

¹³⁴ Vlastním jménem Vladimíra Jedličková (1878–1953) byla spisovatelkou publikující v *Moderní revue* pod pseudonymem E. Klas. Jiří Karásek napsal předmluvu do její knihy *Povídky o ničem* (1903). Viz BEČKA, Jiří – VLADYKOVÁ, Věra. Jaromír Jedlička. In: FORST, Vladimír. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 2 H – J. Praha: Academia, 1993, s. 481.

¹³⁵ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří – ZEMANOVÁ, Gabriela M. – ZACH, Aleš – HECZKOVÁ, Libuše (ed.). *Milý příteli--: (listy Edvardu Klasovi)*. Praha: Thyrsus, 2001., s. 17.

¹³⁶ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří – KOLAŘÍK, Karel (ed.). *Upřímné pozdravy z kraje květů a zapadlých snů: dopisy adresované Marii Kalašové z let 1903–1907*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2007.

¹³⁷ Tamtéž, s. 60.

¹³⁸ LIPANSKÝ, Jetřich. *Jiří Karásek ze Lvovic: essay*. Veselí p. Čepí: Edice Izmael, 1929, s. 7.

¹³⁹ Toto bloudění je vyvoláno celkovou atmosférou 90. let. Společenský i politický vývoj se také ocitá v bludném kruhu. Viz MED, Jaroslav. *Básník marné touhy*. In: MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 49.

¹⁴⁰ S obdobím dekadence jsou spojované zejména tuberózy se svojí omamnou vůní a příznačné i svým názvem. Spojují krásu a umírání. Viz DOLEŽEL, Lubomír. *Jiří Karásek ze Lvovic: podoby české dekadence*. In: DOLEŽEL, Lubomír. *Heterocosmica III: fikční světy protomoderní české prózy*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018, s. 84.

¹⁴¹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 27.

Smrt se v Karáskově díle nevztahuje pouze k somatickému bytí, respektive nebytí, jedince, ale pojímá i jeho vědomí (duši, nitro, ducha), které se ocitá oddělené od fyzického těla. Problematika duše, její zrození, předchozí existence, putování mezi tělesnými schránkami lidí, je jedním z témat typických pro autorovy postavy.¹⁴² Mimo člověka se pod hávem zkázy nacházejí další objekty a nehmotné stavy (náboženství, národ, jazyk, sláva, ...). V některých případech dostává smrt také svoji antropomorfizovanou podobu (viz kapitola *Personifikovaná smrt*).

5.1.1 Postava a psychika

Karásek si vybírá jedince chorobné, duševně nestálé, ztracené v nepřehledném labyrintu vlastních snů, fantazie a představ, které se mísí s realitou.¹⁴³ Labilní figury, typické pro dekadentní pojetí tvorby, tápající ve svém životním prostoru jsou vystavovány iniciačním zkouškám, při nichž mají překonat samy sebe.¹⁴⁴ Avšak selhávají a upadají do pomateného psychického stavu, který ještě více rozkládá jejich osobnost. Odcizují se od svého já.

K vnějšímu popisu postavy přistupuje autor skrze její detailní fyzické projevy. Můžeme si všimnout především záliby v zaměření na způsob pohybu, ten nám přibližuje nejen vzhled člověka, ale také jeho aktuální psychický stav a situaci, ve které se nachází. „Středem ulice (...), pospíchal, či – lépe řečeno – nadsakoval vysoký, suchý člověk v sešmatřaných botách plných bláta (...).“¹⁴⁵ „Hubený, vytáhlý, žlutý ve tvářích, chodil kroky poněkud vleklými a v oblecích věčně černých.“¹⁴⁶ Ráz kroků nám dává nahlédnout do nitra postavy (chůze zde zastupuje mimiku, nevidíme sice, zda se usmívá či pláče, ale pocit vypozerujeme ze stylu pohybu), podílí se na celkovém vykreslení atmosféry. V povídce *Otcovství* vyvolala chůze vzpomínku na umírajícího otce, stejný „těžký krok“¹⁴⁷ se opět stává sdělením smrti, tentokrát jeho dítěte, které se narodilo mrtvé.

Dalším častým rysem utvářející charakter figur je detail ruky. Stejně jako chůze i detaily rukou, jejich podoba a pohyby, mohou zachycovat aktuální rozpoložení mysli.

¹⁴²KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993, s. 70.

¹⁴³MERHAUT, Luboš. „Vrchol a propast v jednom.“ In: URBAN, Otto M. *V barvách chorobných: idea dekadence a umění v českých zemích 1880–1914*. [Praha]: Obecní dům, 2006, s. 52.

¹⁴⁴PAJAŃ, Patrycjusz. *Hrůza v české literatuře*. Praha: Academia, 2017, s. 275.

¹⁴⁵KARÁSEK, Jiří. Písaři, Niva, roč. 3 (1892/1893), č. 11, s. 173.

¹⁴⁶KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 18.

¹⁴⁷KARÁSEK, Jiří. *Otcovství*. Niva, roč. 4 (1893/1894), č. 5, s. 71.

Ruka vozky „křečovité škube“ opratěmi ve snaze urychlit práci a navštívit nemocnou dceru.¹⁴⁸ V románu *Gotická duše* se popisem ruky snaží přiblížit krásu cizince sedícího ve vlaku. „A pak ruce... měly touž inteligenci jako tváře, výraznost, něhu chorobné bledosti, jako by byly vytepány z matné slonoviny.“¹⁴⁹

Jako poslední uvedu pozornost věnovanou oku. Oči se stávají esencí člověka, skrze ně nahlížíme do jeho mysli, mohou být výpovědí o životě, zrcadlí dění. Zrak jako by se v některých chvílích odděloval od bytosti a byl nezávislým na zbytku těla („Oko tékalo po okolí.“¹⁵⁰). Celá postava se scvrkává pouze do svých očí, které ji zcela ovládnou. „A pojednou jeho zrak spatřil podivný obraz.“¹⁵¹ Protagonistu zde vábí obraz Magdaleny, avšak tím, co ho nejvíce zaujme, jsou právě oči, zrcadlící celý její život. V próze *Genanda* se jediný pohled dívky stane východiskem změny v myšlení dona Iniga. „Genanda upřeně se zadívala do očí dona Iniga. Rozšířila své zřítelnice. Vyslala z nich blesky ke krásnému jinochu, jež zbožňovala.“¹⁵² Její oči se zároveň stanou Inigovou zkázou. Před jejich silou uteče do kláštera, ale tam nalezne sochu podobnou ženě, jež ho okouzlí svým pohledem. Nakonec, přemožen intenzitou sochy, upustí kahan a uhoří.¹⁵³

Protagonisté nacházejí zalíbení ve starých věcech, které se jeví jako malé portály, jimiž mrtví částečně přicházejí mezi živé. Manfred (*Román Manfreda Macmillena*) je vášnivý sběratel a obklopuje se předměty ze starožitnictví s bohatou minulostí. Podobně jako prostor, o němž se ještě blíže zmíním, i objekty mohou promítat svou historii a ovlivňovat skrze ni okolí. „Z každé věci zde na mne hleděly dávno mrtvé zraky.“¹⁵⁴

Na rozvrácení osobnosti jedince se výrazně podílí motiv dvojnicství. Postavy nacházejí své dvojníky na obrazech a přibližují se jim.¹⁵⁵ V próze *Román Manfreda Macmillena* se objevuje trojnicství. Hrabě nachází malbu zemřelého mága Cagliostera a domnívá se, že je jeho převtělením. Následně však poznává divadelní hru dramatika Waltera Moriho, která zrcadlí jeho myšlenky. Tajemný umělec se tak přidává jako další následovatel mága.¹⁵⁶

¹⁴⁸ KARÁSEK, Jiří. Fiakrista. *Moravská orlice*, roč. 29 (1891), č. 26, s. 1.

¹⁴⁹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 71.

¹⁵⁰ KARÁSEK, Jiří. Fiakrista. *Moravská orlice*, roč. 29 (1891), č. 26, s. 1.

¹⁵¹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 56.

¹⁵² KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 143.

¹⁵³ Tamtéž, s. 151.

¹⁵⁴ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993, s. 127.

¹⁵⁵ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 13.

¹⁵⁶ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993.

Odcizení člověka od vlastního já je vyvoláno také zvýšeným zájmem o fikci, sny či představy. Realita se rozkládá, figury se zcela poddávají svému vnitřnímu světu. V některých momentech si nejsou jistí ani svou skutečnou přítomností. „Zavolal jsem hlasem, jenž se nezdál ani mým.“¹⁵⁷

5.1.2 Mrtvý Prostor

Zhuštěné detaily umožňují čtenáři vhléd do momentálního zabarvení scény. Prostor se přizpůsobuje postavě a ona jemu,¹⁵⁸ Karáskovi hrdinové vše ještě umocňují snahou vyhledávat místa, která podpoří jejich tísnivou náladu. „Jsou jisté psychické stavy, k nimž potřebujeme nutně prostředí, s nimi souhlasného.“¹⁵⁹ Typická je pro ně fascinace kostely, chrámy, hřbitovy, kláštery a lokalitami prostoupenými temnou minulostí, která utváří jejich identitu. Častým dějištěm se stává fikční odraz Prahy, postava zde prochází jako pasivní poutník vnímající město prostřednictvím minulosti a tuší blížící se zkázu, město je obrazem české duše prohrávající národní zápas.¹⁶⁰ Konkrétní prostor se rozkládá v neurčité skvrny. „Neměl z něho než smíšený dojem neurčitého lomozícího prostoru. Veliká únava stoupala ze všeho. Připadalo mu vše tak marné, zatímco splývalo barevné v bezbarevném, jasné v tmavém, světla v stínech, (...).“¹⁶¹ Podobu Prahy dotváří motiv zvonu, jejich zvuk oživuje tragické momenty české historie, skrze ně „hovoří dalecí mrtví“.¹⁶²

Prostor je formován jako hrob. Uzavřené, temné místo prodchnuté pocitem smrti a vyvolávající úzkost či strach. Postavy jsou jím přitahovány a nechávají na sebe povahu okolí působit. Sakrální stavby vytvářejí mrtvolný dojem svým účelem, blízkostí k zesnulým („bytosti zpráchnivělé pod dlažbou chrámu“¹⁶³) a vztahováním se k minulosti. Obraz hrobu je vyvoláván zejména čichovými a sluchovými vjemy („mrtvolná vůně“,¹⁶⁴ „hrozné ticho“,¹⁶⁵ „hlas zvonů zrušených kostelů“,¹⁶⁶ „V kostele

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 172.

¹⁵⁸ MED, Jaroslav. Básník marné touhy. In: MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 53.

¹⁵⁹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993, s. 23.

¹⁶⁰ PIHERTOVÁ, Vítězka. *Praha Jiřího Karáska ze Lvovic: problémy dekadence a demonie*. Praha: Tiskem "Politiky" v Praze, 1923, s. 10.

¹⁶¹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 42.

¹⁶² Tamtéž, s. 44.

¹⁶³ Tamtéž, s. 138.

¹⁶⁴ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 30.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 31.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 45.

bylo jako v hrobce, ztuchlina a chlad.“¹⁶⁷), místo se transformuje imaginací vnímající postavy. „Strnulé řady lavic se tměly jako hroby.“¹⁶⁸ V hrob (hřbitov) je proměněno také samotné město, které pulzuje svojí historií, nasálo pach bývalých krypt, zesnulých lidí, bojů, marných zápasů či zbořených budov. „Mísil svou bytost živou s dušemi dávno zhybnulých, s rytmem jejich dechu, jež nechali zde...“¹⁶⁹ Prostor se kolem figury stahuje,¹⁷⁰ vzbuzuje v ní tíseň a malost svými vysokými zdmi. „Vše tu svíralo a drtilo.“¹⁷¹

Prostředí zrcadlí figury, které jsou s ním spoutané. Praha je mrtvá stejně jako její obyvatelé i staří králové „dávno zetlení“.¹⁷² Tři králové (*Tříkrálová legenda*) doputují na místo v poušti připomínající otevřený hrob. „Všechno kolem nich mlčelo, nehybné a mrtvé jako mrtvolky na křížích.“¹⁷³

Dalším rysem souvisejícím s mrtvolnou náladou je tma. Otec protagonisty *Gotické duše* trpěl nervovými záchvaty, které mohly být vyvolány světlem, proto se uzavřel do temného pokoje se zakrytými okny, aby dovnitř nepronikalo žádné světlo.¹⁷⁴ Vytvořil si tak kolem sebe zdání hrobky. Noc a temná místa přispívají k navození úzkosti, posilují dojem tajemna. Při vyvrcholení *Románu Manfreda Macmillena* mění noc okolí místa, kde postava pobývala. „Náhle se mi zdá v zahradě všechno jako prodšeno šílenstvím a smrtí.“¹⁷⁵

Mimo konkrétní, hmatatelné prostory proniká dojem hrobu také do duše postav. Uzavírají se před světem, spojují život s místy s mrtvolnou atmosférou (chrámy, hrobkami, hřbitovy), nejsou schopni běžných činností, mají zalíbení ve snění, minulosti a téměř nedokáží komunikovat s lidmi. Okolí se mění v neurčitou skvrnu a „vlnící se masu“.¹⁷⁶

¹⁶⁷ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Ztracený ráj*. Praha: Pražská akciová tiskárna, 1938, s. 24.

¹⁶⁸ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 33.

¹⁶⁹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Stojaté vody. In: *Vteřiny duše*, s. 70.

¹⁷⁰ URBAN, Otto M. *V barvách chorobných: idea dekadence a umění v českých zemích 1880–1914*. [Praha]: Obecní dům, 2006, s. 95.

¹⁷¹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 33.

¹⁷² Tamtéž, s. 39.

¹⁷³ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. V Praze: Vyšehrad, 1991, s. 95.

¹⁷⁴ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 18.

¹⁷⁵ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993, s. 170.

¹⁷⁶ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Stojaté vody. In: KUDRNÁČ, Jiří; OBRTLOVÁ, Nora a VÁLEK, Vlastimil (ed.). *Vteřiny duše: drobná próza české secese*. Praha: Odeon, 1989, s. 56.

5.1.3 Kletba

Téma smrti se v díle Jiřího Karáska pojí také s motivem kletby v různých podobách. Prokletí mohou nést hmotné předměty, například obraz přinášející smrt v próze *Zlověstná Madona*.¹⁷⁷ Místa ovlivňuje jejich minulost, prostor Prahy je zatracený kvůli tragickým událostem, jimž čelil.¹⁷⁸ Některé postavy jsou zasažené rodovou sudbou, která způsobuje jejich životní nejistotu a může být příčinou (třeba i nepřímou) brzkého úmrtí. Protagonista v *Gotické duši* je stížen neurčitou nemocí vyvolávající psychické potíže u všech jeho rodinných příslušníků. S podobným problémem se snaží vypořádat také hrdina krátké povídky *Otcovství*, děda i otec zemřeli v produktivním věku po dlouhé vyčerpávající chorobě. On sám se s blízkou smrtí vyrovnal, ale představa dítěte, kterému ponese rodovou degeneraci dále, ho vyděsila.¹⁷⁹ Chorobnost a degenerace jsou jedním z typických motivů dekadence,¹⁸⁰ souvisejí také s celkovým pocitem úpadku, pokleslosti civilizace a všeobecným rozkladem.

5.1.4 Stáří

Dalším motivem v těsném sejetí se smrtí je stáří. V Karáskově pojetí se jedná o stáří odpuzující, ohyzdné, neestetické. Vysoký věk vzbuzuje strach, postavy se nedokáží vyrovnat s odmítnutím okolí a odsunutím z centra pozornosti. Salome (*Smrt Salomina*) se snaží skrýt svůj věk pod vrstvami líčidla,¹⁸¹ i přesto je mužem odvrhnutá a nahrazena mladší ženou. Mládí se zde sjednocuje s krásou a ta v sobě zahrnuje i moudrost. V dramatu *Sen o říši krásy* si lidé vybírají císaře podle vzhledu bez ohledu na charakterové vlastnosti. Jakmile stávající císař začne projevovat známky stárnutí, je nahrazen novým a zapomenut.¹⁸² Stáří, kromě ztráty půvabu, může přinášet také neúspěchy v práci či osobním životě, vyvolává nezájem. Protagonista povídky *Písaři* při zhlédnutí svého odrazu ve výloze vzpomene na své dětství „již v propast časů zapadlé“.¹⁸³ Jeho zchátralou postavu, neúspěšně hledající zaměstnání, tak vidíme v kontrastu s hrajícím si dítětem.

¹⁷⁷KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří – MED, Jaroslav (ed.). *Ocúny noci*. 2. vyd. Praha: Odeon, s. 175–190.

¹⁷⁸ PAJAŃK, Patrycjusz. *Hrůza v české literatuře*. Praha: Academia, 2017, s. 250.

¹⁷⁹ KARÁSEK, Jiří. *Otcovství*. *Niva*, roč. 4 (1893/1894), č. 5, s. 69.

¹⁸⁰ VOJTĚCH, Daniel. Na radikálním křídle moderny. In: URBAN, Otto M. *V barvách chorobných: idea dekadence a umění v českých zemích 1880–1914*. [Praha]: Obecní dům, 2006, s. 21.

¹⁸¹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotické duše: a jiné prózy*. V Praze: Vyšehrad, 1991, s. 86.

¹⁸² KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Sen o říši krásy: čínská pohádka o dvou dějstvích*. Praha: K. Neumannová, 1907.

¹⁸³ KARÁSEK, Jiří. *Písaři*. *Niva*, roč. 3 (1892/1893), č. 11, s. 174.

Karáskovu tvorbu provází stálý přízrak stínu, který proniká do prostoru i do postavy. Ta se postupně dostává do polohy mezi bytím a nebytím, nedokáže vnímat běžné podněty a nastává její duševní rozklad, ten se nakonec dostává také do prostředí a mění ho v temnou hrobku. Psychický stav jedince výrazně kolísá – od pocitu nicoty přechází k náhlému výbuchu energie a života. Tato rozpolcenost se promítá do jeho jednání a ovlivňuje duševní zdraví postavy. Samotná smrt poté vstupuje do těsné blízkosti protagonisty a provází jej v různých podobách ještě dlouho před tím, než zemře.

6 Podoby smrti

Po podrobném představení jednotlivých autorů a jejich způsobu práce s tématem smrti, následuje část věnovaná souhrnnému přehledu. Navrhnu kategorie smrti a k nim přiřadím konkrétní příklady vycházející z primární literatury. Kapitoly *Smrt, která znechucuje* a *Krátce na světě* mají obecnější zaměření, zachycují fenomén sebevraždy a úmrtí dítěte. Další kategorie jsou specifitější a nemusí se vyskytovat u každého ze tří autorů. Některé případy smrti mohou spadat do více navržených skupin.

V poslední kapitole *Prostor smrti* srovnávám u autorů vyobrazení prostoru souvisejícího s motivem smrti, jeho propojení s postavami a celkovou náladou děje.

6.1 Smrt, která znechucuje

„Smrtelně nabíhající ruka, vychylující se příšernou bledostí ze soumraku, ještě třímala revolver, který již nepustila, a z jednoho místa módního svrchníčku, zrovna jakoby z jeho náprsní tašky, vyvěral průtok krve.“¹⁸⁴

Sebevražda je z křesťanského hlediska vnímaná jako vzpoura proti Bohu.¹⁸⁵ Lidé, kteří si sami vzali život, byli považováni za hříšníky a nebylo tedy možné je pohřbít se všemi řádnými náležitostmi.

Fenomén sebevraždy zpracovali všichni tři autoři, proto se pokusím vystihnout jednotlivě přístup každého z nich.

Postavy Terézy Novákové, které si samy vzaly život, byly se svým problémem osamocené. Okolí je nechápalo, někdy ani nemohlo (Lojzička působí se svojí touhou studovat a psát básně nepatřičně vzhledem k místu, kde žije. Pro její blízké představoval cíl života naplnění rodinných povinností.), takže jejich potíže zůstaly nevyslyšené a ony tak musely dál být v pozici, která vyvolávala beznaděj a neposkytovala žádné východisko. Lojzička (*Lojzička Hendrychová, dívka z lidu*) spáchala sebevraždu po tom, co byl odhalen její milenecký vztah, ačkoli to byl pouze výsledek marné touhy po něčem vyšším, než je usdlý život s manželem a starost o domácnost. Mladá dívka je obětí duševní rozlomenosti.¹⁸⁶ Nemůže dosáhnout svého snu, ale zároveň se nedokáže

¹⁸⁴ ŠLEJHAR, Josef Karel, MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971, s. 33.

¹⁸⁵ VIEWEGH, Josef. *Sebevražda a literatura*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1996, s. 17.

¹⁸⁶ FORST, Vladimír. Jedna pozapomenutá práce Terézy Novákové. *Česká literatura*, roč. 13 (1965), č. 1, s. 149.

podřídí společenskému tlaku, který se jí snaží zařadit do obecně přijímané představy ženy jako hospodyně a matky. Prozrazením milence ztratila jedinou možnou šanci úniku a posledním východiskem se stala sebevražda.

Stejně jako pro Lojzickou, tak i pro Kvapila (*Děti čistého živého*) byla smrt zoufalým činem a pokusem zachránit se od beznadějného bytí. Josef Kvapil zůstal po nemoci tělesně postižený a postupně se jeho zdravotní stav zhoršoval. Josefovi blízcí odcházejí, umírají a celkově se mu okolí vzdaluje. Nakonec zůstane izolovaný nejen od lidí, ale také od běžného života. Není schopen opustit svůj pokoj, který se proměňuje v jeho vězení. Stěny ho oddělují od příbuzných, ruchu ulice a dění. Dříve aktivní člen společnosti, vlastenec a průkopník, končí jako zatrpklý a osamělý člověk, zcela v kontrastu se svým životem. Jeho smrt se symbolicky zdá být také koncem blouznivců. Postava Kvapila představovala pro ostatní motivaci, stálost a s jejím odchodem mizí i naděje.

U Šlejhara se sebevražda jeví jako jediné možné východisko, postavy nemají na výběr. Svět je zaplaven zlem, není uskutečnitelné, aby ho cokoliv zlepšilo, a autorovi hrdinové jsou nuceni z něj odejít. Ukončení vlastního života se zde ukazuje jako pasivní čin. Otupělí lidé se pohybují, jako by blouznili, a zcela odevzdaně směřují ke svému konci. Na rozdíl od próz Terézy Novákové, kde je sebevražda posledním aktivním jednáním postavy, která sama rozhodne o své budoucnosti. Celá scéna je u Novákové navíc zaplavena vlnou vypjatých emocí.

Koudelka (*Ptáče*) nemůže zvrátit osud své rodiny. Jeho sebevražda se zároveň stává jistým **posláním** prostřednictvím mrtvého ptáčka, kterého si umístil pod svůj kabát. Ptáčka vnímal jako naději na lepší budoucnost, snažil se jím potěšit nemocného syna, ale všechny pokusy skončily nezdarem. Po smrti syna a ženy už Koudelka neměl důvod k životu, jenž se proměnil v pouhou propast zla. Mrtvola kanárka představuje beznaděj nejen pro hlavní postavu, ale je také varováním pro ostatní. Znázorňuje svět plný zoufalství a nespravedlnosti. Ztráta dítěte byla důvodem k sebevraždě také pro chudou prادلenu (*Pohřeb*). Dítě pro ni znamenalo jedinou útěchu v životě a motivaci, aby překonávala sebe samu a zajistila potomkovi lepší budoucnost. Po jeho smrti se však veškeré úsilí stává marným a žena uteče do lesů,¹⁸⁷ kde se dobrovolně utopí s vyhlídkou na setkání s děťátkem. K tragičnosti přispívá fakt, že prادلena byla od svého novorozence odtržena, nemohla mu být nablízku a zcela zde postrádáme důležitý

¹⁸⁷ Snaží se uchýlit do klidného prostoru daleko od civilizace. V přírodě nachází věčnou útěchu, umírá ve vodě v sepjetí se zemí.

moment rozloučení. Zprávu o jeho skonu se dovídá v dopise od své matky. S dítětem je nakládáno jako s nechtěnou věcí. „A teda zítra na svátek hned po ranní to odnesu na hřbitov, zakopu to, (...).“¹⁸⁸

Příčinou sebevražd ve Šlejharových prózách je nejčastěji bída způsobená nespravedlivým rozdělením společnosti. Matka (*Zátoka smrti*) zabije své tři děti a sama skočí do vody, protože je vyřazená z komunity kvůli chudobě, nedokáže zajistit základní životní potřeby a sebevražda se tak nabízí jako jediné východisko ze zoufalé situace. V kontrastu s její situací vykresluje autor velkolepou hostinu konající se u příležitosti oslavy voleb.¹⁸⁹

Před všeobjímajícím zlem se snaží uniknout také pasažér (*Kam až dojedeme*), který se nedokáže vyrovnat se stinnými stránkami civilizace. Nechal se odvézt za město, kde se zastřelil. Pro starého hospodáře Kučeru (*Lípa*) je zlo moderní společnosti ztělesněno v mladém sousedovi, který převzal statek. Nedokáže soubor generací vyhrát a oběsí se na lípě, ta se nakonec stává zkázou i novému statkáři. Tuto smrt bych zařadila zároveň také do kategorie **smrt jako pomsta/trest**.

Karásek se zaměřuje na rozrušený psychický stav jedince. Jeho postavy se nenachází v hmotné nouzi, nejsou k sebevraždě, většinou,¹⁹⁰ nucené okolnostmi, ale je pro ně spíše způsobem, jak se vyjádřit. Pro Jarolíma (*Ztracený ráj*) se smrt stává součástí umění a musí nastat ve chvíli největší slávy. Když se zastřelil, zabránil postupnému pádu své umělecké osobnosti. Celý jeho život byl okázalý a podobně působí i konec, s nímž se rozloučil hrou na oblíbené housle, které následně rozbil, protože byly jeho součástí.

6.2 Krátce na světě

„Byl čas na cestu se vybrati, děcko víkem zabeďniti. Naposledy padla mlynářka na tuhé tělo své holčičky, jež byla andělíčkem a všem strastem tohoto světa uprchla.“¹⁹¹

V minulosti nebyly děti považovány za plnohodnotné členy společnosti,¹⁹² proto se jejich smrti nepřisuzoval velký význam. Ještě v průběhu 19. století byla situace

¹⁸⁸ ŠLEJHAR, Josef Karel – MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971, s. 111.

¹⁸⁹ ŠLEJHAR, Josef Karel – MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971, s. 193.

¹⁹⁰ Réza (*Ztracený ráj*) spáchá sebevraždu po několika pokusech o změnu svého způsobu života (dříve byla prostitutka). Její snaha se zdá marnou a ona už nedokáže snášet další zklamání.

¹⁹¹ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Úlomky žuly*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1912, s. 159.

¹⁹² NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 244.

podobná, úmrtí dítěte (zejména kvůli nemoci či v průběhu porodních komplikací) není ničím výjimečným. Vzdálená a drahá lékařská péče neumožňovala včasnou pomoc, byla-li vůbec možná.

Při ztrátě malého dítěte poskytovala velkou útěchu víra v lepší posmrtný život ztraceného potomka, který se svým odchodem vyhnul hrozbám života a stal se andělíčkem. „(...) kdyby vyrostla, co by tu třeba měla, ženská že je na tom světě jenom pro trápení.“¹⁹³ „(...) darmo ji Zemanka těšila průpověďmi z Písma svatého, darmo jí připomínala, že je děcko teď u Pána Ježíše, (...).“¹⁹⁴

Teréza Nováková jako matka, která sama přišla o několik dětí, vykreslovala tyto ztráty velmi podmanivě a s drobnými detaily (důraz na světlo a pachy, například při popisu malého tělíčka připraveného k poslednímu rozloučení s blízkými a sousedy). „(...) neboť se tu neopírá o historické dokumenty zachovávající pouze vnější události; nýbrž o zkušenosti vlastního srdce.“¹⁹⁵ Umírání, nejen dětských postav, je jednou z nejvypjatějších chvil v dílech Novákové. Životní boj o postavení, právo víry, budoucnost se odráží v dramatickém zápasu v momentech před smrtí. Růženka (*Děti čistého živého*) bojuje s vodním živlem kvůli důsledku střetu dvou pohledů na náboženství.

Nesoustředila pozornost výlučně na samotnou smrt postavy, ale popisovala také přípravu pohřbu,¹⁹⁶ rozloučení a následné truchlení. Její prózy jsou částečně ovlivněné zájmem o etnografii, takže si všímá vzhledu smutečního oblečení, průběhu celého procesu vypravení nebožtíka na hřbitov, zvyků a tradic. Poznámky si zapisuje také do svých záznamů z cest.¹⁹⁷

V autorčiných dětských hrdinech byla soustředována budoucnost. Jejich opatrovníci jim šetřili peníze, vybírali partnery, chystali hospodářství a sami se těšili na klidné stáří, jakmile starost o pozemky přejde na dítě jako dědice. Ve chvíli, kdy potomek zemřel, se všechny plány přetrhly. Mnohem horší byla situace pro rodiny s jedním dítětem, jeho ztráta znamenala beznaděj a strádání, protože rodiče přišli o svoji

¹⁹³ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 308.

¹⁹⁴ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výbor*. Praha: Odeon, 1974, s. 89.

¹⁹⁵ KLEINSCHNITZOVÁ, Flora. „Děti čistého živého.“ Příspěvek k uměleckému tvoření T. Novákové. *Topičův sborník literární a umělecký*, roč. 8 (1920/1921), č. 12, s. 550.

¹⁹⁶ Poslední noci před rozloučením s dítětem je věnovaná povídka *Před pohřbem*. Matka tráví poslední chvíle s dcerou v temné komoře, mdlé světýlko svíce odhalující drobné detaily vzhledu tělíčka přináší atmosféru pro intimní rozloučení. Viz NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 307.

¹⁹⁷ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 271.

budoucnost, následné truchlení se pojí s pocity smutku, marnosti a bezvýchodnosti. Smrt Bohumila (*Děti čistého živého*), kterou bych zároveň označila také za **smrt jako trest**, protože se mladík potuloval po hospodách a nedbal rad lékaře, připadala prarodičův zcela zbytečná. Jeho matka zemřela kvůli oslabení při porodu a se smrtí Bohumila odešel i její odkaz a snaha, „stál dceru Milču život a teď je to k ničemu“.¹⁹⁸

V případě Růženky (*Děti čistého živého*) zaniká život matky ve chvíli utopení dcery. Mlynářka společně s Růženkou přišla o vidinu budoucnosti, ztratila víru i chuť nadále žít, „marno vše, jak bylo marno vše“¹⁹⁹).

Figury dětí Novákové odcházely jako milované, na rozdíl od postav Josefa Karla Šlejhara. Dětský život nebyl v jeho prózách vnímán jako něco výjimečného a potřebného, nikdo ho neochraňoval. Děti byly mnohdy překážkou pohodlného života nebo ztělesňovaly hmotný důkaz viny.

Malý chlapec (*Povídka z výčepu*) narušuje každodenní režim matky, která se ráda baví v hospodě. Na své dítě zapomíná, vyhazuje jej ven do zimy, kde také zemře.²⁰⁰ Podobný konec zastihl také bezejmenného syna paní Lipanové (*Vražďení*), umírá bez povšimnutí své rodiny.²⁰¹ Odchod pro ně představuje **vysvobození**²⁰² ze světa utrpení a zla.²⁰³

Některé děti umírají, aby vykoupily hřích svých matek. Děvečka Han (*Nekřtěňátko*) otěhotní v nesezdaném svazku s opilcem, selka nechce mít ostudu, zároveň potřebuje Han pro práci a dítě by jí bylo břemenem. Když po porodu Han upadne do bezvědomí, selka tajně novorozence zabije.²⁰⁴ Hřích děvečky zakryje svým vlastním proviněním.

Kvůli poklesku přijde na svět také dítě chudé pradleny (*Pohřeb*). Jeho smrt přinese odlehčení zejména její matce. „Klekni na kolena a děkuj Pánubohu, že se to takto svedlo, že to tvý parchantě je zas do světa, kam přivedl jej tvůj hřích, (...)“²⁰⁵

Jen málo dětských postav ve Šlejharových prózách umírá v náruči milované osoby, ačkoli v bídě nebo s pocitem nespravedlnosti. Zde připomínám povídku *Ptáče*,

¹⁹⁸ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 386.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 290.

²⁰⁰ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Povídka z výčepu*. Kladno: J. Šnajdr, 1908, s. 109.

²⁰¹ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vražďení: dokumenty z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 258.

²⁰² Viz kapitola *Smrt jako vysvobození*

²⁰³ Obdobně chlapec z prózy *Kuře melancholik* či povídky *Oba*.

²⁰⁴ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás: dvě povídky*. Praha: Nakladatelství J. Otty, 1907, s. 170.

²⁰⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971, s. 110.

ve které zármutek ze ztráty syna padá na oba rodiče, zatímco v povídce *Matka* se otec stává nepřímým viníkem oslabení dítěte, jeho smrt je mu lhostejná a matka zůstává na svůj žal sama.

Jiří Karásek nazírá na smrt skrze úvahy postav, emočně rozrušené figury prožívají vypjaté chvíle a analyzují všudypřítomný rozklad. Dětské hrdinové nemají v jeho prózách místo, protože takové analýzy nejsou schopné. Motiv rodičovství je přítomný v jeho raných dílech, vycházejících z tendencí kritického realismu a naturalismu. Povídka *Fiakrista* poukazuje na propastný rozdíl mezi lidmi způsobený společenským postavením. Sociální problémy vznikají kvůli nerovnosti dvou odlišných světů, jejichž měřítkem jsou peníze. Postava otce přechází mezi oběma světy. Jako kočí poznává bohaté rodiny, které mají možnost žít bez starostí o materiální potřeby. Jeho zákaznice, dívka těšící se na svůj první ples, se ocitá v kontrastu s fiakristovou umírající dcerou – krásné šaty jsou opakem chatrné dečky nemocné dívky. Potomek pro něj představuje určitou naději (podobně jako u Terézy Novákové), snaží se vydělat peníze na léky, ale po ztrátě dcery přichází o svou motivaci a peníze pozbývají své hodnoty. „[odkopl zlatáák] nač ho bude teď potřebovat?“²⁰⁶

Próza *Otcovství* zachycuje muže snažícího se vyrovnat s představou rodičovství. Utíká, bloudí městem, propadá panice i strachu, že dítěti předal svoji nemoc, která postihla jeho otce i dědečka. Cítí odpovědnost za hříchy mládí a utrpení potomka.²⁰⁷ Dítě se nakonec narodí mrtvé.

V románu *Mimo život* odhaluje autor životní krizi literáta po ztrátě dcery. Díky péči o dítě přehlíželi své manželské problémy, takže po úmrtí potomka propukly naplno. Muž nemá inspiraci k práci, nedokáže jasně komunikovat s okolím, zpochybňuje svoji činnost i samotné bytí. Na dceru vzpomíná v doteku s motivy **hnusu a rozkladu**. „(...) je v zemi, v černém, lepkavém blátě stisknuta velkým deskami pozlacené rakve a rozpadající se zvolna, (...).“²⁰⁸

²⁰⁶ KARÁSEK, Jiří. *Fiakrista*. *Moravská orlice*, roč. 29 (1891), č. 26, s. 1.

²⁰⁷ KARÁSEK, Jiří. *Otcovství*. *Niva*, roč. 4 (1893/1894), č. 5, s. 71.

²⁰⁸ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Mimo život: román: psán roku 1894*. Šaškova Moravská bibliotéka. Velké Meziříčí: Šašek a Frgal, [1897], s. 10.

6.3 Smrt jako přítel

„Stejný byl hlas, když za smutného dne podzimního, ano nebe se mračilo a po zákoutí proudy deště se rozlévaly, jako by příroda pro zemřelého slzy ronila, za nekonečného množství vynášeli sousedé starostu svého ke hrobu.“²⁰⁹

Chápání konce jako přátelského odchodu se zde pojí s motivem stáří, ovšem stáří vyrovnaného, mírného a v okruhu příbuzných.²¹⁰ Postavy nezažívají hmotnou či psychickou nouzi, nebojí se odchodu, protože v pozemském světě prožily naplněný a dlouhý život. Typickým příkladem je postava Beneše z povídky *V Zákoutí*, která patří mezi prvotiny Terézy Novákové a směřuje spíše k idealismu. Beneš sice kvůli nemoci ztratí syna (avšak i ten umírá v poklidu, „tiše a bez bolesti odevzdal Václav Bohu svou mladou duši“²¹¹), ale jinak vede úspěšný život, je příkladným občanem, rozvážným starostou a milujícím otcem. Když jako starý muž umírá, zdá se, že jeho odchod provází pokoj.

I další příklad vychází z prózy Novákové, konkrétně z povídky *Babička Divišová*. Její otec zemře šťastný v její náručí.²¹² Právě blízkost rodiny je hlavním faktorem utvářejícím příjemný závěr života.

Tato kategorie je pro Terézu Novákovou charakteristická, především pro její ranou tvorbu, která tíhla spíše k ideálnímu vyznění.

6.4 Vyčerpaná smrt

Do této kategorie zařazují figury unavené svým životním trápením, dlouhodobou nemocí, osamoceným stářím, které již ztratily svoji sílu a netrpělivě očekávají vytoužený konec. Spojujícím motivem je zde právě samota a vyčkávání. Pro ukázkou jsem zvolila postavu mlynáře (*Děti čistého živého*). Po smrti dcery Růženky se společně se ženou odstěhuje dál od místa, jež jim dítě připomíná, ale po úmrtí manželky se ocitá

²⁰⁹ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 19.

²¹⁰ V kontrastu stojí stáří vyčerpané, se kterým se setkáme především u Šlejhara. Postavy jsou vyčleněné ze společnosti, představují zátěž a překážku pro jejich okolí. Smrt se tak pro ně stává spíše vysvobozením.

²¹¹ NOVÁKOVÁ, Teréza, VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy*. 2. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 17.

²¹² Tamtéž, s. 223.

opuštěný a zesláblý v prostoru bez blízkých. „Už bych taky chtěl ležet zakopanej něhde v lesi, (...).“²¹³

V samotě umírá také žebrák Honzíček (*Děti čistého živého*). Muž několik let postupně chřadl a poslední měsíce života se o sebe nedokázal ani postarat. „(...) jsa nečistotou, která jej pokrývala a užírala, hrůzou svých spolubydlících.“²¹⁴

Frantina (*Ukolébavka*) je kvůli nemoci na obtíž, rodina ji krátce trpí a opatruje jen pro její peníze, avšak ve chvíli, kdy obnos předá, proměňuje se v nepotřebnou zátěž. Opatrovníci se těší, až Frantina zemře, snaží se odvézt ženu do nemocnice, ale ani tam ji nepřijmou. Rodina už nemocnou do chalupy nepřijme a ponechá ji na dvorku, kde během první noci zemře. „Smrt tu byla, ale pořád nenadcházela: smrt kvačící, neúprosná, ale prodlévající.“²¹⁵

Jako poslední uvedu postavu staré ženy (*Vraždění*), která je dlouhodobě nemocná a její bolest vnímá čtenář skrze hlasité nařikání ozývajícího se v ulici. Krátce před smrtí začne místo křiku zpívat, odchod vnímá jako **vysvobození**. „(...) živá mrtvola stala se mrtvolou.“²¹⁶

Stěžejní je zde pocit nekonečného čekání bez naděje. U Terézy Novákové postihuje postavy, které mohly mít klidný a spokojený život, ale náhle se ocitají v prázdnu (ztratí rodinu, přátele, přestěhují se do cizího prostředí). Okolí se rychle mění a oni už nemají sílu (ani vůli) se začlenit. Šlejharovy postavy jsou naopak pocitem zmaru provázeny stále a klid jim není nabídnut. Vyčerpání je mnohdy provází celý život.

6.5 Smrt jako vysvobození

Tato podoba smrti se prolíná s několika dalšími kategoriemi, nejvíce s **vyčerpáním smrtí**. Se smrtí jako vysvobozením se nejčastěji setkáváme v díle Josefa Karla Šlejhara (viz kapitola *Vězení a samota*), jeho postavy utržené životem nacházejí v odchodu klid (jakkoli je bolestivý). Úmrtí je lepší než strádání v pozemském světě,

²¹³ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 361.

²¹⁴ Tamtéž, s. 365.

²¹⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 330.

²¹⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokumenty z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 249.

ten se navíc jeví jako vězení (také u Terézy Novákové),²¹⁷ které uzavírá figury bez možnosti úniku. Jedinou cestou k osvobození je smrt.²¹⁸ Protože je tato kategorie u Šlejhara nejčastější, vybrala jsem pouze jednu ukázkou. Její charakteristika je však snadno aplikovatelná na další autorovy postavy. V románu *Vraždění* se skrže hlasitý bolestivý křik seznamujeme se starou nemocnou ženou. V posledních chvílích života si začne zpívat a poté zemře. „A to bylo největší blaho jejího žití.“²¹⁹ S podobou smrti jako vysvobození se pojí motiv samoty, nemoci, bolesti a chudoby.

U Terézy Novákové se jedná o vysvobození po dlouhém fyzickém a psychickém trápení, osvobozuje postavy z jejich bezútěšného života. Milča (*Děti čistého živého*) se po těžkém porodu trápí osm let, než zemře. Podobně trpí i Helenka (*Děti čistého živého*) po úrazu ramene. Nikdy se plně nezotaví a nezapojí do běžného pracovního života. Lojzicka (*Lojzicka Hendrychová, dívka z lidu*) a Kvapil (*Děti čistého živého*) se sami rozhodnou o svém konci, sebevražda je pro ně vymaněním z prostředí, které je jim cizí, nechápe je.

Tato kategorie je typická pro Šlejhara. Jeho postavy jsou vězni vlastního života a smrt je osvobodí od veškerého zla, které na ně dopadalo. U Novákové nejde o celkový životní pocit, snaha se vysvobodit je spíše následkem tragické události, nemoci či dlouhodobého trápení a tlaku.

6.6 Smrt jako pomsta (trest)

Vina a trest jsou častými motivy u Terézy Novákové. Její postavy se zamýšlí nad (ne)spravedlností, která dopadá na jejich životy. Slova zde dostávají ojedinělou (mnohdy až magickou) sílu a mění osudy lidí. Pomluva Faimonky (*Děti čistého živého*) o nekalém počínání blouznivců na tzv. hodech lásky nepřímou zaviní smrt Růženky.²²⁰ Některé figury však pronesou o něco otevřenější přání, které adresáta zasáhne. Babička Loučková (*S nůši*) vyřkne kletbu mířenou na Káču Švihlici: „(...) ať tě ty peníze hořejí

²¹⁷ HRDLIČKA, Josef. Šlejharova poetika účasti. In: HRDLIČKA, Josef. *Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku: Komenský, Mách, Šlejhar, Weiner*. Praha: Malvern, 2008, s. 118.

²¹⁸ SEZIMA, Karel. Josef K. Šlejhar. *Lumír*, roč. 42 (1913/1914), č. 11, s. 482.

²¹⁹ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokumenty z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 249.

²²⁰ Jisté zastrašení a výhrůžka přichází z úst Faimonky již dříve, když je Růženka ještě malé dítě. „Třá si potomej budete přát, aby rejš na tom zderadouským krchově spala, (...)!“ Viz NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 67.

na srdci, Pán Bůh mě slyší!“²²¹ Chce se jí pomstít za nespravedlivé vymáhání peněz. O několik let později si na sobě Švihlice při vaření nešťastnou náhodou zapálí oblečení.²²²

Když je Toník v povídce *Na saních* donucen knížetem Oskarem, aby se převlékl za pána pekel a proháněl se na koni, uvědomuje si vlastní provinění a prokletí, které na sebe činem přenesl. Po nehodě na saních zemře a Sádecký (otec jeho milé) si od Hospodina přeje spravedlivý trest také pro Oskara nesoucího velký podíl viny. Ten skutečně umírá.

Poslední postavou Novákové, kterou uvedu v rámci **smrti jako trestu**, je boháč (*Dorotka*) zamýšlející posekat všechny stromy u křížové cesty. S tím nesouhlasí Dorotka a začne se usilovněji modlit. Při své snaze pokácet alej se bohatý muž nachladí a zemře.²²³

V prózách Terézy Novákové jsou tresty vykonávané nepřimo. Můžeme se pokusit je spojit s domnělou silou slova, ale na samotném úmrtí postavy se jiná nepodílí a smrt pak působí jako nešťastná náhoda. U Šlejhara se člověk stává přímým vykonavatelem, je soudcem i popravčím zároveň. *Vojáci (Dva okamžiky)* pomstí týraného psa. V této povídce se jedná o trest za trest. Tulák zbije psa, protože mu snědl jeho poslední jídlo. Takové počínání se nelíbí okolo jedoucím vojákům, takže sami násilně zaútočí, aby dali tulákovi za vyučenou. Situace však pokračuje další agresí. Tulák zvíře trestá za způsobené potíže a nabodne ho na laťku plotu.²²⁴ Vše graduje až k oběšení muže jako konečná odplata za zabití psa. Celý mikrokonflikt působí vzhledem k okolnostem groteskně. Odehrává se na pozadí války přinášející stovky obětí, „vše jest jediným hřbitovem bez hrobaře a bez kněze“.²²⁵ Zaměření vojska na jednoho zbytečného psa tak působí nepatřičně. Povídka zpodobňuje bezdůvodné zlo a násilí, kterého je člověk schopen. Prostor i lidé v něm splývají s peklem, vytváří místo temnoty a nebytí.

²²¹ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výbor*. Praha: Odeon, 1974, s. 82.

²²² Tamtéž, s. 108.

²²³ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy. 2*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958.

²²⁴ Je zde podoba s kůlem, který je sám symbolem smrti, protože se používal jako pomůcka při popravách.

²²⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 10.

6.7 Hrdinská (mučednická) smrt

Úmrtí, které je způsobeno snahou o vyšší cíl. Postava upozaduje své zájmy a bezpečí, aby zachránila druhého (člověka či zvíře). Mučedník nakonec pro svou ideu trpí a umírá.

Ve Šlejharově próze je taková smrt spojená se snahou bránit zvířecí život. Malý chlapec (*Srna*) je rozlíceně mečen srnčat, které zavřel pytlák, aby nalákal dospělou srnu. Nárek osamělých mláďat se navíc podobá pláči dítěte, takže chlapec se s nimi dokáže více ztotožnit. I přes nebezpečí hrozící ze strany strýce (pytláka) se rozhodne, že je zachrání. Pytlák se po odhalení činu svého svěřence rozezlí a snaží se pomstít, pronásleduje dítě až na strom. Zaslepen zlostí odřeže větve, na které se chlapec ukrývá. Hrdina umírá, ale srnčí rodina je zachráněna (alespoň prozatím). „Jen kdesi na mýtině mladé srny radostně a oddaně tulí se ke své matce.“²²⁶

Také povídka *Návrat* se zakládá na podobném námětu – vysvobození zvířete od utrpení. Ženě pana profesora se omrzí starost o psa, stejně jako o syna. S manželem se snaží zvířete zbavit, avšak tak, aby se nestali přímými viníky (odvádí ho daleko od domu, hází do cizích zahrad, ...). Psík se vždy vrátí, a tak se muž uchýlí k razantnějšímu řešení a hodí zvíře do jezu. Netuší, že je celou dobu následuje malý syn ve snaze milovaného mazlíčka osvobodit. Pes se ráno vrátí v pořádku domů, zatímco bezvládné tělo dítěte přinesou lidé. „(...) byl dole přede dveřmi, ležel si tam na zápraží, oddaně, tiše, siný, zduřelý, s blátivou pěnou na rtech.“²²⁷

U Novákové představuje mučednickou smrt postava Helenky (*Děti čistého živého*). Při pokusu zabránit násilnému křtu a ochránit matku s dítětem je zasažena kamenem.²²⁸ Z následků zranění se nikdy plně nezotaví, trápí se bolestmi a smrt se pro ni stane **vysvobozením**. Na Helenčinu hrdinskou snahu lidé vzpomínají ještě dlouho po jejím skonu: „(...) vlastní život za oběť položila! A setrvala při své přesvědčenosti do posledka.“²²⁹

²²⁶ Tamtéž, s. 99.

²²⁷ ŠLEJHAR, Josef Karel – MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971, s. 84.

²²⁸ Házení kamenů vyprovokoval svou bouřlivou řečí o ďáblu a rouhání hrobník Machata. Taková forma lynče znemožňuje určit viníka. Nelze označit osobu, která hodila onen osudný kámen, z toho plyne jistá výhoda nepostihnutelnosti, kterou si pachatelé uvědomují, a o to více se cítí nedotknutelní.

²²⁹ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 230.

Helenka vejde do paměti blízkých jako mučednice a je pro svou statečnost chválena, zatímco Šlejharovi hrdinové se žádné posmrtné pocty nedočkají, protože zvířata, která byla díky nim zachráněna, měla být zabita, takže jejich hrdinské činy se stávají spíše přítěží pro pozůstalé.

6.8 Smrt a pokrok

Člověk vítězí nad vlivem přírody. Průmyslový pokrok přinesl jistou nezávislost, lidé se nemuseli obracet k běhu přírodního dění. Avšak s technikou je spojené odosobnění, přestává záležet na jedincích. Z těch se stává masa, která je vnímaná jako číslo označující velikost pracovní síly. Společnost předala moc technice, ale ta se v některých chvílích stává nekontrolovatelnou. Neštěstí ve spojení s ní většinou zasáhne velký počet osob. Na rozdíl od práce vykonávané na venkově, individuálně či v menším rozsahu. Ani tehdy se lidem nevyhýbaly úrazy, ale zasáhly pouze jednoho. V *Dětech čistého živého* zemře Mlejnek, když ho nešťastnou náhodou přejede vůz.²³⁰ Ale technický pokrok umožňuje právě onu masovost, odosobnění a zastření viníka. Není jednoduché určit, co neštěstí způsobilo a kdo má být potrestán. „Než co záleží na 60 životech – společnost dostane lidí dostatek, před soudem strachu mítí nemusí, (...)“²³¹

Se smrtí v osidlech pokroku pracuje především Josef Karel Šlejhar v románu *Peklo*. Jeho postavy začínají s technikou splývat,²³² ztrácejí cit, stávají se pouhou součástí, která jakmile se porouchá, je nahrazena novou. Zcela mechanicky plní své jednotvárné úkoly, přehlížejí nespravedlnost, nehumánnost (práci dětí). Smrt jednoho nijak neovlivní zbytek. Šlejharova továrna se postupně mění v pohřebiště. „Neb vše je hrobem v těchto místech, (...) nezbývá tady Boha a jeho milosrdenství pro tyto katanované oběti!“²³³

²³⁰ NOVÁKOVÁ, Tereza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 366.

²³¹ A. Rozhledy a náhledy. *Dělnické listy*, roč. 3 (1895/1896), č. 17, s. 4.

²³² Samy se stávají pouhou věcí, která plní zadanou práci. Někdy se součástí stane samotné tělo, nebo jeho část. Novorozenec hozený v kanálu či zaměstnanec umírající v jámě s vroucí tekutinou. Viz. ŠLEJHAR, Josef Karel. *Peklo*. Praha: Levyn, 2022, s. 181.

²³³ Tamtéž, s. 196.

6.9 Personifikovaná smrt

Zhmotnění podoby smrti zvyšuje její naléhavost a děsivost. Tajemná, neurčitá forma se zpřítomňuje, její mlhavost vyvolává úzkost a strach. Díky antropomorfismu se ocitá blíže člověku, vstupuje mezi postavy, narušuje a bere životy.

Zosobněná nemoc jakoby sama dostala možnost vybírat si své oběti a promyšleně volila zejména děti (*S nůši*), „[nákaza] vyhlédla si za oběť malou Mílinku“²³⁴ nebo mladé silné lidi, „jichž se zákeřná nemoc zmocnila, nechávajíc staré neduživce na pokoji“.²³⁵ U Novákové se personifikovaná podoba smrti jeví jako zrádný, nespravedlivý, svébytný přízrak projevující se právě skrze choroby.

Dalším způsobem zobrazení je nehmotná entita (*Ptáče*) bez jasného vzhledu, přibližující se k umírajícímu a zaplňující prostor. „(...) stín, přitisklý ke zmrzlé tabuli, vsoukal se do světničky k lůžku nemocného.“²³⁶ Stín nesoucí jistě neznámo děsí protagonistu *Gotické duše*, v jeho mysli tajemný fenomén na stěnách ožíval. „Rostl a smršťoval se, měl něco groteskního jako chapadlo noční příšery (...).“²³⁷

Smrt na sebe může převzít tvar něčeho konkrétního, například zvířete. Jako havran pronásleduje mladého studenta ve stejnojmenné povídce, zjev ptáka a jeho křik zaplavily mysl mladíka a pomalu ho vedly ke zkáze. „Stál v koutě velký černý pták. I v temnu, jaké panovalo, odrážela se pronikavě černá jeho zpodoba.“²³⁸ V pozici živočicha jako symbolu blízkého zla se objevuje také papoušek a pták ohnivák (*Ztracený ráj*). Papoušek, v hrůzně nezvířecí podobě, nutí malého nemocného chlapce, aby vyskočil z okna. „Viktorka křičí, brání se urputnému ptáku.“²³⁹ Pták ohnivák je odrazem umělce Jarolíma a ve chvíli jeho smrti se zjevuje ve snu umělcova přítele – při posledním vzletu se zvíře začne proměňovat, padá z něj peří, černá, jakmile klesne poslední pírko, zemře.²⁴⁰

Jako poslední uvedu příklady zachycující smrt jako neurčité individuuum, které si pro zemřelé přichází. „(...) a tak přišla k ní v podvečer smrt a odvedla ji.“²⁴¹ Karásek se

²³⁴ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výbor*. Praha: Odeon, 1974, s. 87.

²³⁵ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 370.

²³⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 57.

²³⁷ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 81.

²³⁸ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 380.

²³⁹ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Ztracený ráj*. Praha: Pražská akciová tiskárna, 1938, s. 157.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 335.

²⁴¹ Tamtéž, s. 88.

v náznamech blíží časté představě postavy smrtky s kosou. „Jsou [= lidé] jako tráva, přijde Smrt a kosí je...“²⁴² „Smrtka jde cestičkami mezi hroby, (...).“²⁴³ Zosobněná smrt ukončuje život a zároveň je tím, kdo umírajícího člověka mění. „Mamce vykvetly na tvářích ledové růže Smrti.“²⁴⁴

U Šlejhara se smrt proměňuje v mateřskou náruč kolébající opuštěné děti. „(...) zde náruč smrti stala se náručí mateřskou.“²⁴⁵ Spojuje se s podobou **vysvobození** a může být vnímána pozitivně, protože pomáhá nevinnému dítěti opustit zlý svět a setkat se např. se zemřelou matkou (*Kuře melancholik*).

6.10 Smrt a hřích (vražda)

„Ale zlobou šílený mrzák chopil ji za hrdlo zdravou, mohutnou dlaní; tato hýbe se nahoru a dolů, nahoru a dolů...“²⁴⁶

Když Kozděra (*Před jarmarkem*) škrtní svoji svěřenkyni, můžeme zároveň sledovat kontrast těchto dvou postav – jsou zpodobněním střetu ztělesněného zla a nevinnosti. Malá dívka je bázlivá, rozvážná a její vnější vzhled (otrhané šaty, bosé nohy) ji vykresluje jako jedince zvládajícího mnohé životní těžkosti. Naproti tomu muž se svým vzhledem blíží podobě jakési příšery – hrbatý, jednooký, znetvořený mrzák vydává nelidské zvuky a chová se jako posedlý.²⁴⁷ Zlo muže naplní, prostoupí celým prostorem skrze bouři a vyhlédne si dívku za svou oběť. Smrt nevinného děvčete můžeme označit také za **mučednickou**, protože přes všechny strach a útrapy zůstane oddaná svému trýzniteli. Bez naříkání o něj pečuje, krmí ho a je jeho věrnou pomocnicí.

V předchozím případě byla vražda projevem čiré zloby, nahromaděné nenávisti. Povídka *Večer před svatým Janem* ukazuje zabití, které je spíše následkem dlouhodobé frustrace muže, jehož žena trpí nejasnými psychickými problémy, zanedbává péči o dítě, není spokojená se svým životem a pravidelně utíká do vedlejší vesnice, kde se platonicky zamilovala do faráře. Její jinakost působí pro okolí podivně, stává se přítěží pro rodinu. O svatojánské noci se snaží v lese najít květiny, o nichž se domnívá, že jí

²⁴² Tamtéž, s. 249.

²⁴³ Tamtéž, s. 273.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 332.

²⁴⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokumenty z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 258.

²⁴⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 92.

²⁴⁷ O souvislosti prostoru, vzhledu člověka a jeho chování v próze Šlejhara píše ve své studii Martin Charvát. Viz CHARVÁT, Martin. Mytické motivy v díle Josefa K. Šlejhara. *Česká literatura*, roč. 62 (2014), č. 5, s. 760.

přinesou štěstí a lásku, avšak údajné magické místo se pro ni promění v hrob. Nespokojený manžel ji utopí v lesním rybníce.²⁴⁸

O povídce *Nekřtěňátko* jsem psala výše v kapitole *Krátce na světě*. Hospodyně potají zabije čerstvě narozené dítě děvečky Han a svůj hřích se snaží ospravedlnit tím, že svým činem zakryla hřích Han, který díky jejímu zásahu nevyšel najevo. V novorozenci nevidí lidského jedince, ale pouhé zvíře. „Tak asi musí si počínati děti, chtějí-li polní kobylce pěkně utrhnouti hlavičku, aniž by se rozervalo tělo ostatní.“²⁴⁹

Násilná smrt je charakteristická pro Šlejharovu prózu.

6.11 Další podoby smrti

Smrt s posláním. Cílem takového odchodu je předání zprávy, odkazu pro okolí. Mladý chlapec (*Jan Chlapečka Ježíše*) se před svým skonem stane prostředníkem sdělujícím konec karmelitánského řádu v Praze.²⁵⁰

Smrt Salomina zachycuje pomíjivost života a krásy, ukazuje mrtvou minulost. Salome už není svůdnou tanečnicí okouzlující muže, nepředstavuje ikonickou *femme fatale*, začíná stárnout. Její smrt je částečně snahou vzdorovat stáří, se kterým se pojí odpor a hnus, zároveň přináší sdělení o povrchnosti společnosti jevící zájem pouze o krásu a mládí.²⁵¹

Ve Šlejharově povídce *Ryzka* sledujeme marný zápas o svobodu zbídačené kobyly, která se setkává pouze s ústrky a nezájmem. Běhá po okolí s nadějí na záchranu života, ale selhává. „Rány necítla, ale pochopila, že není pro ni smilování.“²⁵² Její konec předává čtenáři posláni Šlejharovského typu (tzn. není možné uniknout ze světa zla). Podobně je tomu také v próze *Ptáče*, o níž jsem se zmínila výše v kapitole *Smrt, která znechucuje*.

Ironická smrt je typická pro Šlejhara. Ten často používá ironické názvy a podtituly pro své prózy (*Zátiší, Ukolébavka, Venkovský obrázek, ...*). Název pak stojí v opozici vůči obsahu příběhu a plný kontrastů může být i samotný text. Povídka *Štědrý*

²⁴⁸ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 294.

²⁴⁹ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás: dvě povídky*. Praha: Nakladatelství J. Otty, 1907, s. 170.

²⁵⁰ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. V Praze: Vyšehrad, 1991, s. 219–233.

²⁵¹ Tamtéž, s. 85–90.

²⁵² ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 107.

večer vykresluje skupinu lidí spěchajících ve voze domů, aby si užili sváteční čas. V průběhu cesty potkají chudou, bídně oděnou stařenku prosící o svezení, avšak nikdo neprojeví ochotu pomoci a vůz se dá opět do pohybu. Po chvíli se jeden z cestujících rozhodne přenechat stařeň své místo, ale než se pro ni stihne vrátit, vozka odjede pryč. Oba tak zůstávají v zimní vichřici daleko od bezpečného úkrytu, zatímco se ostatní těší v teple krbu u štědrovečerní hostiny.²⁵³ Smrt muže je navíc z části **smrtí hrdinskou/mučednickou**.

Oskar (*Vraždění*), milovaný, opečovávaný a zhýčkaný syn paní Lipanové, onemocní a zemře, kdežto její druhé dítě, které je nechtěné (snažila se o potrat), týrané a zavrhnuté (nemá ani jméno, matka ho označuje zájmenem TO) dál žije. Situace ženy se stává ironickou hrou osudu. Smrt Oskara pro ni může být současně i **trestem**, protože se snažila druhého syna zbavit.

Smrt plná zázraků označuje vybrané postavy z próz Jiřího Karáska vycházejících z jeho legend. Autor se inspiroje typickými rysy spojenými s tímto literárním žánrem. Soustředí se na život a smrt mučedníka, nebo naopak člověka opovrhujícího Bohem,²⁵⁴ jehož umírání provázejí zázračné jevy. Obliba legendy u Karáska vychází z jeho fascinace náboženstvím, magií a mystikou. Jeho postavy v legendách jsou často osamělí lidé hledající vyšší Smysl, nedokáží žít v běžné společnosti. Autor se zaměřuje na estetično, smyslové vnímání, bohatou barevnost a prvky umění, které se v kostelích či chrámech nachází.

Klasickému pojetí legendy se blíží *Růže svatého Šebestiána*. Když se Šebestián setká s krásnou křesťankou Lucinou, vězněnou pro její víru, je ohromen jejím klidem a neústupností. Poté co sám přijme křesťanskou víru, popraví ho střelbou z mnoha šípů.²⁵⁵ Rány se však zacelí a namísto nich se tělo pokryje růžemi.²⁵⁶

²⁵³ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 506.

²⁵⁴ *Legenda o kouzelníku Šimonovi* představuje postavu kouzelníka volně překračujícího prostor mezi živými a mrtvými, jeho uťatá hlava opět sroste s tělem, unikne z hořící věže. Díky silné osobnosti má mnoho následovatelů, ale Šimon opovrhuje lidmi i samotným bytím, zničuje ho nuda a prázdnota. Touží po větším dobrodružství, než nalézá na zemi, rozhodne se stoupat k oblakům, avšak zde ho přeroste pýcha a křesťanský Bůh jej svrhne dolů. Postava Šimona se liší od typické figury mučedníka, ke kterému se legenda z pravidla vztahuje. Zde má protagonista spíše dekadentní rysy: je lhostejný, nedokáže navazovat vztahy, nudí se, opovrhuje všedností a touží po samotě. Viz KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. Praha: Vyšehrad, 1991.

²⁵⁵ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. Praha: Vyšehrad, 1991, s. 123.

²⁵⁶ Růže symbolizuje prolitou mučednickovu krev. Viz HALL, James. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha: Paseka, 2008, s. 391.

Snaha popravít Doroteu (*Košíček Dorotein*) je doprovázena četnými zázraky, víra jí vždy pomůže mučení ustát a uzdravit se, oheň se rozestoupí, z hladomorny vyjde neoslabená.²⁵⁷ Víře zasvětil svůj život také Kateřina (*Legenda o ctihodné Marii Elektě z Ježíše*). Pobývá v klášteře a plně se věnuje modlitbám, dodržuje askezi. Po smrti se její tělo promění, stárí a útrapy umírání z něj odejdou, Marie Elekta je opět krásná. Ostatní sestry vídají, jak se prochází po chodbách, Mariino tělo nepodléhá rozkladu.²⁵⁸

Kategorie **smrt jako osud** zahrnuje postavy, kterým byl jejich konec vymezen již od počátku a čtenáři je postupně odhalován. Faimonka (*Děti čistého živého*) předpovídá mlynářce nepříznivou budoucnost její dcery Růženky. Zároveň se dovídáme o mlynářčině strachu z vody. O několik let později se Růženka nešťastnou náhodou utopí v mlýnském náhonu. Krátce před tragickou událostí je pozornost čtenáře neustále přitahována k vodě, tmě a hluku (viz kapitola *Smrt dítěte*). Mladá dívka nikdy neměla šanci svému osudu uniknout.²⁵⁹

Druhou postavou je Anička (*Halouzky*), kterou sledujeme při její práci a snaze uchystat si košilku na blížící se zábavu. Skrze pocity a smysly mladé dívky vnímáme prostor, jehož podobu dotváří dívčiny vzpomínky. Opakující se vjemy horka, slunce, sálajícího tepla a neustálého připomínání shonu působí podmanivě právě díky tomu, že je Anička jejich médiem.²⁶⁰ Čtenáři tuší, že dívce není fyzicky dobře, ale ruch ani žár nepolevují. „(...) ale pak zase jí horko vstupovalo do tváře, zula střevíce, sedla blíže a ponořila malé, přisnědlé nohy do čeřící se říčky.“ „(...) slunce zase více pálí.“²⁶¹ Dívka zemře na úžeh/úpal, její smrt působí jako zásah z neznáma,²⁶² ale dopředu nás na

²⁵⁷ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. Praha: Vyšehrad, 1991.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 163–208.

²⁵⁹ Zčásti se její smrt jeví jako **trest** vyšší moci za bludařství příbuzných a předků. Jejich víra je uvrhla do trápení. „(...) byl přiveden k vědomí, že žádný z nich, právě jako on, nedošel spokojenosti a štěstí. Faimon, Lexovi, Kvapil, Mlejnkův a Košnárův rod, Pakosta a ten mladý školmistr – všichni snažili se žít v živém pokoji, – ale svět je trestal a trestá napořád.“ Viz NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 369.

²⁶⁰ JEDLIČKOVÁ, Alice. Povídky z hor. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 40.

²⁶¹ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Úlomky žuly*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1912, s. 171.

²⁶² JEDLIČKOVÁ, Alice. Povídky z hor. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 40.

konec upozorňuje zaměřením na zhoršující se zdravotní stav hlavní postavy a soustředěním na výjimečně teplé počasí.²⁶³

Smrt duše postihuje fyzickou schránku člověka skrze prvotní zánik duševní. Vypětí smyslů a nervů je tak silné, že oslabí tělo, které začne chátrat. Postava se propadá do sebe samotné, není schopná vnímat vnější podněty. V některých okamžicích ani nemůže s jistotou určit, zda je při plném vědomí. Častý je v těchto případech přidružený motiv snu nahrazující skutečnost. Snovost je prostředkem osvobození od reality²⁶⁴ a poskytuje možnost prožívat její varianty. Postava se ztrácí v labyrintu nejen snů, ale také představ, které přerůstají v halucinace.

S tímto typem smrti se nejčastěji setkáváme u Karáska (např. protagonista románu *Gotická duše* nebo Manfred v próze *Román Manfreda Macmillena*). U Karáska se postavy do role dekadentního jedince samy stylizují, je to jejich způsob bytí, zatímco u Šlejharových hrdinů jde spíše o vnitřní bouři pocitů – zděšení a zklamání ze všeho okolního zla. Student (Havran) citlivě vnímá všechno bezpráví, krivdy, které se dějí v jeho blízkosti. „Veškerá trýzeň světa jako by se to rozkatila v té duši člověka. A na vše sahal vnitřní vzruch, (...)“²⁶⁵

Blíže nespécifikovaná duševní choroba postihne také mladíka v povídce *Vosa*. Ten nedokáže svoji mysl upokojit a všechny vnější podněty jej dovádějí k šílenství. Nejvíce na něj působí zvuk vosy, kterou uzavřel do skleněné vitríny. Bzučení, klepání a šelest postupně zesilují. V mysli mladíka se hmyz zvětšuje a stává se z něj hlasitá nestvůra. „Mladý muž se domnívá, že vosa sedla do jeho hlavy a zde uprostřed provádí pekelný svůj rej.“²⁶⁶

²⁶³ K předtuše tragického konce přispělo také chování matky, která si změny Aniččina jednání všimla. „Lkavý a naléhavý hlas Aniččin způsobil, že Kroulíková, (...) se zastavila, vrátila a na děvče pohlédla.“ Viz NOVÁKOVÁ, Teréza. *Úlomky žuly*. Praha: Jos. R. Vilímek, 1912, s. 184.

²⁶⁴ MERHAUT, Luboš. III. Sen. In: MERHAUT, Luboš. *Cesty stylizace: (stylizace, "okraj" a mystifikace v české literatuře přelomu devatenáctého a dvacátého století)*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 1994, s. 67.

²⁶⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 370.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 82.

6.12 Prostor smrti

U Terézy Novákové je prostor pro živé oddělený od mrtvých. „Mrtvé tělo nepatří do rynku mezi živé lidi.“²⁶⁷ Jedním z důvodů je hygienické hledisko, ale také strach z pověr (ožívání zemřelých, duchové).²⁶⁸ Pro ochranu byla po smrti člověka zapálená svíčka (hromnička), která zpravidla hořela v jeho blízkosti (oheň chrání a očišťuje),²⁶⁹ dokud ho nevyнесli z chalupy. Zesnulý byl před pohřbem umístěn do neobytné místnosti, kam se s ním mohli přijít rozloučit blízcí. Poslední setkání s ním se uskutečnilo při cestě na hřbitov, ten je vždy ohraničen zídou, tvoří osamocené prostředí odloučené od okolního ruchu. „Konečně i ladná, rozmarná Svratka oko naše přivábí a při líbezném jejím břehu místo ohražené nízkou bílou zdí.“²⁷⁰

Propojení živých se zemřelými nastává ve chvílích vzpomínání. Prostor uchovává paměť, mění se skrze individuální zkušenost. Tonička (*Na saních*) v hájku zpřítomňuje okamžiky se svým milým.²⁷¹ Pro mlynářku (*Děti čistého živého*) se náhon stává připomínkou utopení její dcery. „(...) srdce se mi může rozskočit, dyž vidím ten náhon, (...)“²⁷² Smrt mohou znázorňovat také hmotné objekty (kříže, kapličky, svaté obrázky, ...), které zůstanou jako pozůstatek tragické události a dotvářejí atmosféru místa.

Šlejhar oba světy volně propojuje. Jatka se nacházejí v těsné blízkosti obyvatel, ale ti jsou vůči každodennímu zabíjení zvířat neteční. Prostory jsou provázané ve chvílích přepravy dobytka na porážku a prostřednictvím sluchových vjemů („temné rány, strašné bučení, dutý chrapot“²⁷³). Zátoka smrti se proměňuje v místo hniloby a rozkladu, protože z ní lidé vytvářejí skládku těl, ať se jedná o sebevrahy, zavražděné novorozence nebo utopená štěňata.²⁷⁴ Zátoka není nijak oddělená od místa pro živé, splývá s hřbitovem. Ten netvoří samostatné místo, ale rozpíná se téměř všude. Podobně také v povídce *Dva okamžiky* „hnijí tu ohlodané hnáty a zkrvavené lebky. Ostatní

²⁶⁷ NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 12.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 78.

²⁶⁹ MOTLOVÁ, Milada. *Průvodce lidovou kulturou*. Universum. Praha: Knižní klub, 2016, s. 134.

²⁷⁰ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 189.

²⁷¹ NOVÁKOVÁ, Teréza – VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy. 2*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 74.

²⁷² NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 309.

²⁷³ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokumenty z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910, s. 23.

²⁷⁴ ŠLEJHAR, Josef Karel – MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971.

mrtvina tak tu leží, jak ji válka pokosila.²⁷⁵ Lidská těla (v některých případech i živé bytosti) jsou ve Šlejharových prózách vnímána jako odpad. Miminko zavražděné hospodyně je ponecháno na půdě, kde jej ohlodávají potkani.²⁷⁶ S těly je nakládáno bez úcty, jsou přirovnána k nepotřebným věcem a odhozena.

Živí a mrtví spolu mohou udržovat kontakt. Děvečka Han (*Nekřtěňátko*) sleduje světlušku v domnění, že jde o přízrak jejího zesnulého děťátka. „Někdy připutovalo takové světélko zcela na blízko k ní, kolísalo, prodlévalo, jakoby zachtělo se mu záhadné družnosti.“²⁷⁷

Prostředí se mění společně s vnitřními pocity postav.²⁷⁸ Momenty umírání či násilí se mísí s dramatickými projevy přírody a vytvářejí celkový intenzivní dojem. Bouřka vyvolává strach, ukazuje malost člověka oproti hněvu nadpozemských sil. Temné okamžiky se často odehrávají v noci, která podobně jako bouřka může vzbuzovat úzkost.

Zlo je přítomno ve všem.²⁷⁹ Postavy prožívají v prostředí pozemského života různorodé varianty pekla, to je plně rozvinuto v románu *Peklo*. Život je zde sjednocený se smrtí a utrpením. „Vše je hrobem v těchto místech.“²⁸⁰

U Jiřího Karáska se prostor rozkládá, ztrácí konkrétní tvary, vše se mění v černou masu, která pulzuje kolem postavy. Svět živých a mrtvých se propojuje díky senzitivnímu protagonistovi. Ten vnímá smrt a zánik vystupující z okolí, je fascinován místy, kde se oba světy směšují (hřbitovy, kostely, chrámy, ...). Karásek se zaměřuje především na smyslové vjemy („zápach krypt a hrobů“,²⁸¹ „sotva slyšitelně jako by se mísily do tohoto chorálu i zvony zrušených kostelů, dávno němé“²⁸²).

Prostředí je naplněno minulostí. Bílá hora, bývalé bojiště, ukrývá v půdě tajemné stíny,²⁸³ postavy si uvědomují přítomnost zaniklých hřbitovů, dokáží ztracené

²⁷⁵ ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří – KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 10.

²⁷⁶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás: dvě povídky*. Praha: Nakladatelství J. Otty, 1907, s. 187.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 207.

²⁷⁸ CHARVÁT, Martin. Mytické motivy v díle Josefa K. Šlejhara. *Česká literatura*, roč. 62 (2014), č. 5, s. 760.

²⁷⁹ KUDRNÁČ, Jiří. Komentář. In: ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 512.

²⁸⁰ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Peklo*. V Praze: Levyn, 2022, s. 196.

²⁸¹ KARÁSEK, Jiří. Stojaté vody In: *Vteřiny duše*, s. 70.

²⁸² KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 45.

²⁸³ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993, s. 148.

skutečnosti, věci a lidi vycítit. „Mísil svou bytost živou této noci s dušemi dávno zhynulých, s rytmem jejich dechu, jež nechali zde...“²⁸⁴

Při popisu prostorů a osob spojených se smrtí klade autor důraz na estetický požitek. V chrámech vyhledává sochy, obrazy, poukazuje na vybranou škálu barev (zlatá, modrá, černá, bílá). Důležitá je opozice barev spojených s životem oproti těm, které souvisí se zánikem. Syté, zářivé odstíny symbolizují zejména život, u Karáska se s nimi setkáváme například při popisu květin.²⁸⁵ Zlatá, popřípadě stříbrná a bronzová, zdůrazňuje něco vzácného, drahého (oltáře, starodávné výšivky, ...). Na opačném konci spektra se ocitají zašlé, blednoucí tóny, bílá, šedá, hnědá a zejména černá. Tato nebarevná změť se pojí se zasmušilostí, smutkem, pohasínajícím životem a stářím. „Byla to bolestně vadnoucí atmosféra, v níž vyrůstal. Atmosféra lhostejných šedí a zasmušilých hnědí.“²⁸⁶

O pojetí prostoru jako hrobu jsem psala v kapitole *Mrtvý prostor*.

Prostředí dotváří atmosféru děje a v různé míře je spojeno s náladou postavy. Přítomnost smrti tak přirozeně může měnit vnímání prostoru a celkový dojem, proto jsem tématu věnovala samostatnou kapitolu a porovnála rozdíly mezi jednotlivými autory.

²⁸⁴ KARÁSEK, Jiří. Stojaté vody In: *Vteřiny duše*, s. 70.

²⁸⁵ KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021, s. 20.

²⁸⁶ Tamtéž, s. 18.

7 Závěr

Ve své práci jsem se zaměřila na zobrazení tématu smrti ve vybraných dílech autorů konce 19. a počátku 20. století. V první části jsem krátce představila jednotlivé autory a uvedla způsoby, jakými ztvárňují motiv smrti (a motivy s ní spojené) ve svých dílech.

Teréza Nováková akcentuje princip viny a trestu. Postavy jsou trestány kvůli své víře (*Děti čistého živého*), nepozornosti (*Železný kříž*) či touze podmanit si přírodu (*Povídka o vichrech*). U autorky je časté vyobrazení smrti dítěte a následné rozloučení s ním. Nováková se zaměřuje na popis příprav pohřbu, samotné rozloučení i následné truchlení pozůstalých. K přesnému vylíčení těchto obyčejů jí pomohl zájem o etnografii, poznámky z cest, celkový pozorovací talent a v neposlední řadě také osobní zkušenosti.

Josef Karel Šlejhar je příznačný svým jednotným zaměřením na svět jako místo plné zla, bezpráví, nuzoty a utrpení. Prostor se podobá vězení, jedinou možností úniku je smrt. Šlejharovy postavy jsou vydědenci, vyvrhelové, lidé umořeni vlastním bytím, kterým není dovoleno změnit svůj osud. Jejich umírání se pojí se samotou, bolestí, zapomenutím. Výrazné jsou v jeho díle mystické motivy – spojení člověka a přírody. Ta se zde zapojuje do děje jako nejasná entita. Smrt se stmeluje s bouří, aby společně vytvořily dramatickou atmosféru.

Jiří Karásek ze Lvovic staví umírání a zánik do centra dění. Vše je jimi nějakým způsobem ovlivněno. Prostor je prodchnutý minulostí, stále se v něm pohybuje stín historie, postavy jsou záhadně přitahovány místy spojenými se zánikem (hřbitovy, chrámy, hrobky, ...). Autor se zaměřuje na estetiku smrti, sleduje oltáře v kostelích, vzhled pomníků, staré obrazy apod. Postavy jsou u něj charakterizovány skrze své labilní pocity. Nedokáží se zapojit do běžného světa, tápají v bludném kruhu (chvilkové nadchnutí pro život rychle střídá úplné vyčerpání a nechut'). Více analyzují, než konají.

Kapitola *Podoby smti* byla zacílená na klasifikaci typů úmrtí. Kritériem pro volbu primární literatury bylo zejména období, ve kterém byla díla vydána, zaměřila jsem se na přelom století (1889–1910). Další podmínkou byla bohatost zkoumaného motivu, různorodost a snažila jsem se také o zachycení směrové rozmanitosti autorů.

Celkem jsem vymezila deset samostatných kategorií a pět vedlejších. Zvolené kategorie vycházejí ze způsobu smrti, její příčiny, okolností (např. zda je umírající osoba sama či v okruhu rodiny, jak probíhá loučení) či věku umírajícího. Podoby smrti se navzájem prolínají a jeden typ úmrtí může spadat do více kategorií. Kapitola *Krátce*

na světě shrnuje způsoby, jakými autoři přistupovali ke smrti dětí. Nejvíce pozornosti jim věnuje Teréza Nováková, u Šlejhara jsou dětské postavy vnímány spíše jako překážka pohodlného života a zbytečná obtíž, Karásek se tématem rodičovství zabýval ve svých raných prózách a prostřednictvím dítěte blíže charakterizoval protagonistu (román *Mimo život*) nebo kriticky vykresloval sociální problémy (povídka *Fiakrista*). Další kategorií vyskytující se u všech tří autorů je **smrt, která znechucuje**. Sebevražda byla v díle Novákové posledním možným východiskem, tím jediným, jež mohla postava ještě aktivně ovlivnit. Na rozdíl od Šlejharových hrdinů. Ti jako by byli unášeni proudem dění a sebevražda je pouze konečným vyústěním, protože postavy nemohou změnit směr svého života. Pro Karásku je tato podoba smrti vyjádřením dobového stavu člověka, který se pohybuje v bludném kruhu.

V krátkosti připomenu i další kategorie. **Smrt jako přítel** je typická pro Terézu Novákovou. Postavy umírají v okruhu rodiny, spokojené a smířené. **Vyčerpaná smrt** zahrnuje figury unavené, nemocné a uvězněné v životě, ačkoli by sami raději zemřely a ukončily své trápení. **Vysvobození** je charakteristické pro Šlejhara. Příchod smrti uzavírá soužení a bolest, kterou lidé zažívají. **Smrt jako pomsta (trest)** zasahuje postavy po nějakém přestupku (provinění vůči víře, zlý úmysl). **Hrdinská (mučednická) smrt** označuje úmrtí způsobené snahou o záchranu života druhého. Hrdinové upozadí vlastní bezpečí, aby člověka/zvíře ochránili, ale jejich čin se pro ně stane osudným. Kategorie **smrt a pokrok** se objevuje u Šlejhara. Zobrazuje rozvoj průmyslu, techniky a proměnu člověka, který se stává pouhou součástí ve velkém stroji. **Personifikace** ožívuje podoby smrti a dodává dílům nádech děsivosti. Nejasná entita pozoruje umírajícího, pomalu se přibližuje k jeho posteli a naplňuje prostor, nebo v rozličných formách pronásleduje vybranou postavu. Poslední větší kategorie **smrt a hřích (vražda)** znázorňuje násilnou smrt typickou pro Šlejharovu prózu.

V poslední kapitole *Prostor smrti* jsem shrnula, jakým způsobem autoři líčí prostředí spojené s umíráním a zda má přítomnost smrti na místo vliv. Novákové vychází ze svých etnografických znalostí, popisuje podobu hřbitovů, přípravu zesnulého na rozloučení i samotný pohřeb a následnou proměnu hrobů (jakým způsobem o ně pozůstali pečují). Šlejhar svět mrtvých a živých propojuje. Hřbitovem se stává zátoka i pole. U Karásky se prostor mění v černé skvrny, rozpadá se. Senzitivní postavy dokážou vnímat přítomnost smrti a zániku z minulosti. Prostor okolo protagonisty se přetváří na temnou hrobku.

Téma smrti skýtá mnoho možností, jak ho zpracovat, i vzhledem k jeho rozmanitosti a jisté tajemnosti. Autoři vycházeli z vlastních zkušeností, z působení okolí a opírali se o dobové umělecké tendence, které byly v období *fin de siècle* velmi pestré.

Anotace

Autor práce: Bc. Jana Hauschwitzová

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Název diplomové práce: Tematizace smrti ve vybraných literárních dílech autorů 2. poloviny 19. Století

Vedoucí práce: Mgr. Jana Vrajová, Ph.D.

Počet znaků (včetně mezer): 145 998

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 103

Klíčová slova: Teréza Nováková, Josef Karel Šlejhar, Jiří Karásek ze Lvovic, motivy smrti, umírání, stáří, hřbitov, přelom 19. a 20. století

Anotace: Práce se zabývá tematikou smrti ve vybraných dílech tří autorů přelomu 19. a 20. století (Teréza Nováková, Josef K. Šlejhar, Jiří Karásek ze Lvovic). Sleduje specifika jednotlivých autorů při práci se zvoleným tématem, soustředí se na motivy spojené s ním a srovnává je. Ve druhé části popisuje kategorie smrti/umírání, které se ve zkoumaných dílech objevovaly nejčastěji (celkem deset větších kategorií a pět menších příznačných např. pouze pro jednoho tvůrce). Částečně přihlíží také ke směrovým a tendenčním proměnám autorů a jejich vlivu na vyobrazení tématu smrti.

Keywords: Teréza Nováková, Josef Karel Šlejhar, Jiří Karásek ze Lvovic, motives of death, dying, old age, cemetery, turn of the 19th and 20th century

Abstract: The thesis deals with the theme of death in selected works of three authors from the turn of the 19th and 20th centuries (Teréza Nováková, Josef K. Šlejhar, Jiří Karásek ze Lvovic). It traces the specifics of each author's work with the chosen theme, focusing on the motifs associated with it and compares them. In the second part, it describes the categories of death/dying that appeared most frequently in the works under study (a total of ten larger categories and five smaller ones, e.g. characteristic of only one author). It also partly takes into account the directional and tendentious changes of authors and their influence on the depiction of the theme of death.

Resumé

This thesis focuses on the depiction of the theme of death in the works of selected authors from the turn of the 19th and 20th centuries. The aim was to present the diversity of work with this theme in the *fin de siècle* period and to highlight the changes in the authors' work (in relation to their literary development, directional tendencies, etc.). In total, three authors were selected: Teréza Nováková, Josef Karel Šlejhar and Jiří Karásek ze Lvovic. The prose works that were selected for research were written, for the most part, in the period 1890 - 1910.

The first part is devoted to short medallions of individual authors and focuses on their work with the theme of death and the motifs associated with this theme. For each author, several typical motifs have been identified, elements that are associated with the chosen theme.

The principle of guilt and punishment is typical of Teréza Nováková. Characters are punished because of their beliefs, inattention or desire to have something more. The author often depicts the death of a child and the subsequent farewell to him, focusing on the description of the preparations for the funeral, the farewell itself and the subsequent mourning of the bereaved.

Josef Karel Šlejhar is characterized by his focus on the world as a place full of evil, injustice, misery and suffering. The space resembles a prison, the only way to escape is death. Šlejhar's characters are outcasts, pariahs, people who are killed by their own existence and are not allowed to change their fate. Their dying is associated with loneliness, pain, forgetting. Mystical motifs are prominent in his work.

Jiří Karásek ze Lvovic places dying and extinction at the centre of the action. Everything is influenced by them in some way. The space is imbued with the past, the shadow of history is always moving in it, the characters are mysteriously attracted to places associated with extinction (cemeteries, temples, tombs,...). The author focuses on the aesthetics of death, observing altars in churches, the appearance of monuments, old paintings, etc. His characters are characterized through their unstable feelings. They are unable to engage with the ordinary world, groping in a vicious circle. They analyze more than they act.

The second part of the thesis focuses on the classification of the theme of death and presents specific categories of types of dying - how the character dies, what influences his death and how the environment relates to it. In total, ten major categories and five minor categories have been proposed, which are more specific and are typical of only one author (for example, *Death Full of Miracles* is typical of the legendary work of Jiří Karásek).

The last chapter summarizes the drawing of space that is connected to death in some way and compares the approach to space of each author.

Seznam literatury

Primární literatura

- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Mimo život: román: psán roku 1894*. Šaškova Moravská bibliotéka. Velké Meziříčí: Šašek a Frgal, [1897].
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše*. Praha: Torst, 2021. ISBN 978-80-7215-680-1.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Gotická duše: a jiné prózy*. V Praze: Vyšehrad, 1991. ISBN 80-7021-037-0.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Román Manfreda Macmillena*. Praha: Rudolf Pokorný, 1993.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Ztracený ráj*. Praha: Pražská akciová tiskárna, 1938.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Otcovství. *Niva*, roč. 4 (1893/1894), č. 5, s. 69 – 71.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Fiakrista. *Moravská orlice*, roč. 29 (1891), č. 26, s. 1.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. Písaři. *Niva*, roč. 3 (1892/1893), č. 11, s. 173 – 174.
- NOVÁKOVÁ, Teréza. *Úlomky žuly*. Praha: Jos. R. Vilímeček, 1912.
- NOVÁKOVÁ, Teréza a VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Úlomky žuly: výběr*. Praha: Odeon, 1974.
- NOVÁKOVÁ, Teréza, VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Roztroušené kapitoly*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961.
- NOVÁKOVÁ, Teréza. *Děti čistého živého: román ze života lidu na východě Čech*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957.
- NOVÁKOVÁ, Teréza, VRZALOVÁ, Věra (ed.). *Drobné prózy. 2*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958.
- ŠLEJHAR, Josef Karel. *Od nás: dvě povídky*. Praha: Nakladatelství J. Otty, 1907.
- ŠLEJHAR, Josef Karel. *Povídka z výčepu*. Kladno: J. Šnajdr, 1908.
- ŠLEJHAR, Josef Karel. *Lípa*. Praha: Aventinum, 1929.
- ŠLEJHAR, Josef Karel. *Vraždění: dokumenty z pobytu na vsi*. Praha: Nakladatel B. Kočí, 1910.

- ŠLEJHAR, Josef Karel, MARŠÍČEK, Vlastimil (ed.). *Zátoka smrti: z krajského města*. Hradec Králové: Kruh, 1971.
- ŠLEJHAR, Josef Karel – KUDRNÁČ, Jiří, KOMÁRKOVÁ, Zina (ed.). *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. ISBN 8071064661.
- ŠLEJHAR, Josef Karel. *Peklo*. V Praze: Levyn, 2022. ISBN 978-80-11-01227-4.

Sekundární literatura

- A. Rozhledy a náhledy. *Dělnické listy*, roč. 3 (1895/1896), č. 17, s. 4.
- A. Josef K. Šlejhar. *Čas*, roč. 28 (1914), č. 285, s. 6.
- *A chceš-li, vyslov jméno mé--*. Praha: Památník národního písemnictví, [1971?].
- ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti*. Každodenní život. Praha: Argo, 2020. ISBN 978-80-257-3251-9.
- ASSMANN, Jan a MACHO, Thomas. *Smrt jako fenomén kulturní teorie: obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-514-3.
- BAKARDŽIJEVOVÁ, Ginka. Obraz chycený letmo v zrcadle. Zrcadlo a zrcadlení v díle Jiřího Karáska ze Lvovic. In: *Česká literatura na konci tisíciletí I. (Příspěvky z 2. kongresu světové literárněvědné bohemistiky)*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2001, s. 253 – 264, ISBN 80-85778-29-7.
- BEČKA, Jiří a VLADYKOVÁ, Věra. Jaromír Jedlička. In: FORST, Vladimír. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 2 H – J. Praha: Academia, 1993, s. 481 – 482. ISBN 978-80-200-1572-3.
- BECKER, Udo. *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2002. ISBN 8071786128.
- BEDNAŘÍKOVÁ, Hana. *Česká dekadence: kontext - text - interpretace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000. ISBN 8085959666
- BERNHEIMER, Charles. Visions of Salome. In: BERNHEIMER, Charles. *Decadent Subjects: The Idea of Decadence in Art, Literature, Philosophy, and Culture of the Fin de Siècle in Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002, s. 104 – 138. ISBN 0-8018-6740-1.
- DAVIES, Douglas J. *Stručné dějiny smrti*. Diagramma. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.

- DELUMEAU, Jean. *Hřích a strach: pocit viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*. Praha: Volvox Globator, 1998. ISBN 8072071807.
- DOLEŽEL, Lubomír. Jiří Karásek ze Lvovic: podoby české dekadence. In: DOLEŽEL, Lubomír. *Heterocosmica III: fikční světy protomoderní české prózy*. Praha: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2018, s. 82 – 100. ISBN 978-80-246-3890-4.
- DŽALTO, Davor. Art: A Brief History of Absence. *FILOZOFIJA I DRUŽSTVO*, roč. 26 (2015), č. 3, s. 652 – 676.
- EXNER, Milan. Téma smrti a smrt v Rukopisech královedvorském a zelenohorském. In: PETRASOVÁ, Taťána a LORENZOVÁ, Helena (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků k 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, s. 348 – 358. ISBN 80-85917-79-3.
- FILIPOWICZ, Marcin. Teréza Nováková a symbolismus. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 81 – 83. ISBN 80-239-5468-7.
- FISCHER, Ernst. *Odcizení, dekadence, realismus*. Praha: Československý spisovatel, 1963.
- FONTANA, David. *Tajemný jazyk symbolů: názorný klíč k symbolům a jejich významům*. Praha: Paseka, 1994. ISBN 8085192918.
- FORST, Vladimír. Teréza Nováková. In: OPELÍK, Jiří. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 3 M – Ř. Praha: Academia, 2000, s. 585 – 590. ISBN 8020007083.
- FORST, Vladimír. Jedna pozapomenutá práce Terézy Novákové. *Česká literatura*, roč. 13 (1965), č. 1, s. 146 – 154.
- HALL, James. *Slovník námětů a symbolů ve výtvarném umění*. Praha: Paseka, 2008. ISBN 9788071859024.
- HAMAN, Aleš. *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století*. Praha: ARSCI, 2007. ISBN 978-80-86078-71-7.
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Rub života - líc smrti*. Praha: Orbis, 1975.
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. *Fenomén stáří*. Vyd. 2., Praha: Havlíček Brain Team, 2010. ISBN 978-80-87109-19-9.

- HECZKOVÁ, Libuše. *Píšící Minervy: vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2009. ISBN 978-80-7308-282-6.
- HIKL, Karel. Z novější beletrie. *Přehled*, roč. 10 (1912), č. 22, s. 385 – 386.
- HOLUB, Dalibor. Josef Karel Šlejhar. In: MERHAUT, Luboš. *Lexikon české literatury, Osobnosti, díla, instituce*. 4 S – T. Praha: Academia, 2008, s. 658–661. ISBN 978-80-200-1670-6.
- HORSKÁ, Pavla. Žena a smrt. In: PETRASOVÁ, Taťána a LORENZOVÁ, Helena (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků k 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, s. 255 – 259. ISBN 80-85917-79-3.
- HOZÁK, Jan. Technika a smrt. In: PETRASOVÁ, Taťána a LORENZOVÁ, Helena (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků k 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, s. 368 – 382. ISBN 80-85917-79-3.
- HRDLIČKA, Josef. Šlejharova poetika účasti. In: HRDLIČKA, Josef. *Obrazy světa v české literatuře: studie o způsobech celku: Komenský, Mácha, Šlejhar, Weiner*. Praha: Malvern, 2008, s. 117 – 152. ISBN 978-80-86702-41-4.
- CHARVÁT, Martin. Mystické motivy v díle Josefa K. Šlejhara. *Česká literatura*, roč. 62 (2014), č. 5, s. 752 – 774.
- JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Stoletou alejí: o české próze minulého věku*. Praha: Československý spisovatel, 1985.
- JEDLIČKOVÁ, Alice. Povídky z hor. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 37 – 43. ISBN 80-239-5468-7.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří, ZEMANOVÁ, Gabriela M.; ZACH, Aleš a HECZKOVÁ, Libuše (ed.). *Milý příteli--: (listy Edvardu Klasovi)*. Praha: Thyrus, 2001. ISBN 8090266002.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří a KOLAŘÍK, Karel, KOLAŘÍK, Karel (ed.). *Upřímné pozdravy z kraje květů a zapadlých snů: dopisy adresované Marii Kalašové z let 1903-1907*. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2007. ISBN 9788071858287.

- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří, DUPAČOVÁ, Gabriela a ZACH, Aleš (ed.). *Vzpomínky*. Praha: Thyrsus, 1994. ISBN 8090177409.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří a MED, Jaroslav (ed.). *Ocúny noci*. Praha: Odeon, 1984.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Poslední vinobraní*. Praha: Otakar Štorch-Marien, 1946.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Sen o říši krásy: čínská pohádka o dvou dějstvích*. Praha: K. Neumannová, 1907.
- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Hovory se smrtí*. Praha: Štorch-Marien, 1922.
- KERRIGAN, Michael. *Historie smrti: pohřební zvyky a smuteční obřady od starověku do současnosti*. Praha: vydal D-Consult v nakladatelství Deus, 2008. ISBN 978-80-87087-55-8
- KLEINSCHNITZOVA, Flora. „Děti čistého živého.“ Příspěvek k uměleckému tvoření T. Novákové. *Topičův sborník literární a umělecký*, roč. 8 (1920/1921), č. 12, s. 542 – 556.
- KOLAŘÍK, Karel. Raná literární tvorba Jiřího Karáska ze Lvovic. *Česká literatura*, roč. 56 (2008), č. 5, s. 605 – 634.
- KOMÁREK, Jan. Z deníku naturalisty. *Tvar*, roč. 9 (1998), č. 16, s. 14 – 15.
- KOMÁREK, Karel. Josef Karel Šlejhar v zášerí literatury. *Aluze: časopis pro literaturu, filosofii a jiné*, roč. 3 (1999), č. 3-4, s. 288-290.
- KUDRNÁČ, Jiří. Komentář. In: ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 507 – 519. ISBN 8071064661.
- LIPANSKÝ, Jetřich. *Jiří Karásek ze Lvovic: essay*. Veselí p. Čepí: Edice Izmael, 1929.
- MACHAR, Josef Svatopluk. Duše Josefa Karla Šlejhara. In: MACHAR, Josef Svatopluk. *Zapomínání a zapomenutí*. Praha: Aventinum, 1929, s. 187 – 254.
- MED, Jaroslav. Česká symbolistně-dekadentní literatura. In: ČORNEJ, Petr. *Česká literatura na předělu století*. Jinočany: H&H, 2001, s. 43 – 92. ISBN 80-86022-82-X.
- MED, Jaroslav. Básník marné touhy. In: MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 49 – 59. ISBN 80-86885-04-6.

- MED, Jaroslav. Symbolismus - dekadence. In: MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 25 – 33. ISBN 80-86885-04-6.
- MED, Jaroslav. Ke zrodu české moderny. In: MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 38 – 49. ISBN 80-86885-04-6.
- MED, Jaroslav. Smrt v literatuře (Několik poznámek k tématu). In: MED, Jaroslav. *Od skepse k naději: studie a úvahy o české literatuře*. Svitavy: Trinitas, 2006, s. 106 – 110. ISBN 80-86885-04-6.
- MERHAUT, Luboš. „Vrchol a propast v jednom.“ In: URBAN, Otto M. V *barvách chorobných: idea dekadence a umění v českých zemích 1880-1914*. [Praha]: Obecní dům, 2006, s. 41 – 52. ISBN 8086300722.
- MERHAUT, Luboš. III. Sen. In: MERHAUT, Luboš. *Cesty stylizace: (stylizace, "okraj" a mystifikace v české literatuře přelomu devatenáctého a dvacátého století)*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 1994, s. 67 – 130. ISBN 8085778033.
- MOTLOVÁ, Milada. *Průvodce lidovou kulturou*. Universum. Praha: Knižní klub, 2016. ISBN 978-80-242-5370-1.
- MRŠTÍK, Vilém. *Moje sny: pia desideria : epištoly, úvahy, essaye, studie, články, kritiky, polemiky i s pamflety*. I. 2. vyd. V Praze: Nakladatelské družstvo Máje, [1901?].
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.
- NOVÁKOVÁ, Teréza, SVADBOVÁ, Blanka (ed.). *Čtyřhlas Terézy Novákové: Teréza Nováková ve světle rodinné korespondence*. Praha: Academia, 2013. ISBN 978-80-200-2233-2.
- NOVÁKOVÁ, Teréza, ČECHÁK, Karel (ed.). *Z horských chalup*. Havlíčkův Brod: Krajské nakladatelství, 1955.
- NOVÁKOVÁ, Teréza. *Výkřiky a vzdechy*. 3. vyd. V Praze: Jos. R. Vilímeck, 1935.
- PAJAĀK, Patrycjusz. *Hrůza v české literatuře*. Praha: Academia, 2017. ISBN 978-80-200-2678-1.
- PIHERTOVÁ, Vítězka. *Praha Jiřího Karáska ze Lvovic: problémy dekadence a demonie*. Praha: Tiskem "Politiky" v Praze, 1923.

- PYTLÍK, Radko. Symboly a mystéria Josefa K. Šlejhara. In: PYTLÍK, Radko. *Sedmkrát o próze*. Praha: Československý spisovatel, 1978, s. 76 – 97.
- RAK, Jiří. Pohřeb jako národní manifestace. In: PETRASOVÁ, Taťána a LORENZOVÁ, Helena (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků k 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, s. 56 – 64. ISBN 80-85917-79-3.
- RIEDLBAUCHOVÁ, Tereza. Povídkové dílo Terézy Novákové. In: VIKTORA, Viktor (ed.). *Perla v hrubé kazajce: sborník příspěvků z konference věnované drobné české próze druhé poloviny 19. století: Klatovy 11. a 12. listopadu 2004*. Klatovy: Městská knihovna, 2005, s. 85 – 90. ISBN 80-239-5468-7.
- SEKERA, Martin. Člověk příroda a pokrok. In: PETRASOVÁ, Taťána a LORENZOVÁ, Helena (ed.). *Fenomén smrti v české kultuře 19. století: sborník příspěvků k 20. ročníku symposia k problematice 19. století Plzeň, 9. – 11. března 2000*. Praha: KLP, 2001, s. 359 – 367. ISBN 80-85917-79-3.
- SEZIMA, Karel. Josef K. Šlejhar. *Lumír*, roč. 42 (1913/1914), č. 11, s. 481 – 485.
- SCHERER, Georg. *Smrt jako filosofický problém*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005. ISBN 80-7192-914-X.
- SÍGL, Miroslav. *Co víme o smrti*. Praha: Epocha, 2006. ISBN 8087027116.
- ŠALDA, F. X.; SVOBODOVÁ, Růžena a MOURKOVÁ, Jarmila, MOURKOVÁ, Jarmila; LOUŽIL, Jaromír a WAGNER, Jan (ed.). *Tíživá samota: korespondence F. X. Šaldy a Růženy Svobodové*. Praha: Odeon, 1969.
- ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. Moderní – modernost – moderna. In ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. *Hledání nové modernosti: studie o české literatuře na počátku dvacátého století*. Brno: Host, 2016, s. 16 – 31. ISBN 978-80-7491-573-4.
- ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. Expresionistické směřování Josefa Karla Šlejhara. In ŠTĚDROŇOVÁ, Eva. *Hledání nové modernosti: studie o české literatuře na počátku dvacátého století*. Brno: Host, 2016, s. 326 – 361. ISBN 978-80-7491-573-4.
- ŠTĚPÁNEK, Vladimír. Cesta Terézy Novákové k realismu. *Česká literatura*, roč. 1 (1953), č. 1, s. 120 – 137.
- THEER, Otakar. Jiří Karásek ze Lvovic: Sen o říši krásy. *Lumír*, roč. 35 (1906/1907), č. 4, s. 190.

- URBAN, Otto M. *V barvách chorobných: idea dekadence a umění v českých zemích 1880-1914*. [Praha]: Obecní dům, 2006. ISBN 8086300722.
- VANĚK, Jiří. *Estetika v proměnách prožitků: cesty, propasti a pasti estetiky*. 2. vydání. Praha: ARSCI, 2014. ISBN 978-80-7420-040-3.
- VANĚK, Václav. ŠLEJHAR Josef Karel. In: MENCLOVÁ, Věra a VANĚK, Václav. *Slovník českých spisovatelů*. 2., přeprac. a dopl. vyd. Praha: Libri, 2005, s. 650 – 651. ISBN 8072771795.
- VIEWEGH, Josef. *Sebevražda a literatura*. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1996. ISBN 8085880105.
- VOJTĚCH, Daniel. Na radikálním křídle moderny. In: URBAN, Otto M. *V barvách chorobných: idea dekadence a umění v českých zemích 1880-1914*. [Praha]: Obecní dům, 2006, s. 21 – 36. ISBN 8086300722.
- VRAJOVÁ, Jana. Ideál v hávu dokumentarity. *Česká literatura*, roč. 70 (2022), č. 4, s. 429 – 457.
- VYKOUKAL, F. V. Výpravná proza. *Osvěta*, roč. 33 (1903), č. 5, s. 471 – 472.
- ZACH, Aleš. *Nakladatelská pout' Jiřího Karáska ze Lvovic*. Praha: Thyrusus, 1994. ISBN 8090177417.